2017-18

BOOKS

Dr.Panduranga Bhosale

Marathi

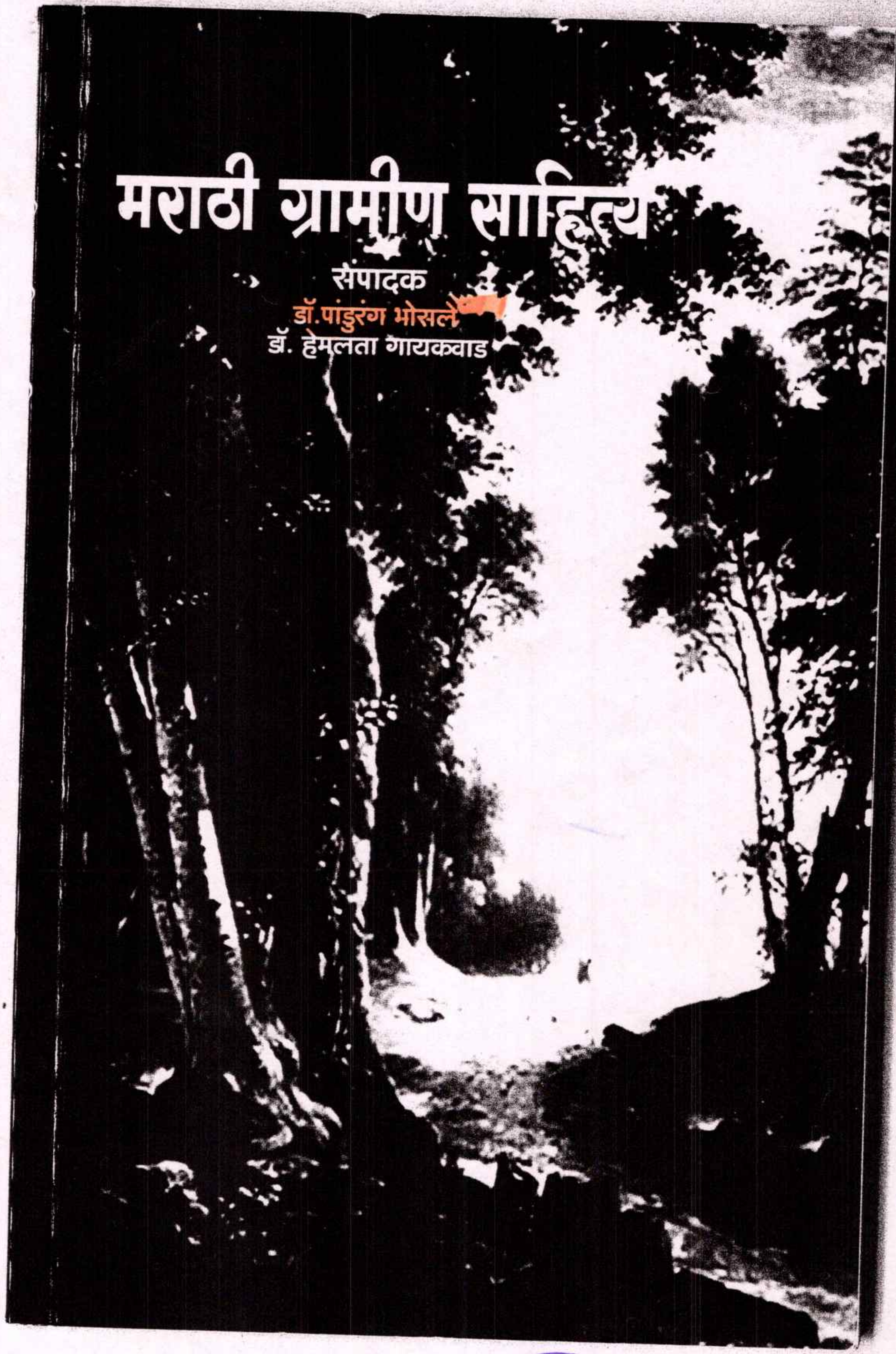

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

ISBN : 978-81-934248-6-5

मराठी ग्रामीण साहित्य

Marathi Gramin Sahitya

सर्व हक्क : संपा.: डॉ. हेमलता गायकवाड
डॉ. पांडुरंग भोसले

पत्ता : १, 'सारंग', यशवंतनगर, गेंडामाळ, शाहूपुरी, सातारा
भ्रमणध्वनी : ०२१६२/२५०४७४
९४२३२५५०३८

प्रकाशक :
ज्योत्स्ना मोरेश्वर नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन,
शॉप नं. २१५, महालक्ष्मी मेट्रो स्क्वेअर, जोगेश्वरी लेन ४,
बुधवार पेठ, पुणे - ४११००२
भ्रमणध्वनी : ७३५०८८४८६१/८८५५८९०३०७

अक्षरजुळणी/मुद्रक :
मोरेश्वर संतोष नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन, पुणे
भ्रमणध्वनी : ८८५५८९०३०६/०७

मुखपृष्ठ : तुषार निवंडीकर

प्रथमावृत्ती : ६ डिसेंबर २०१७

मूल्य : दोनशे रूपये मात्र

* सदर लेखातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

ISBN : 978-81-934248-6-5

मराठी ग्रामीण साहित्य

Marathi Gramin Sahitya

सर्व हक्क : संपा.: डॉ. हेमलता गायकवाड
डॉ. पांडुरंग भोसले

पत्ता : १, 'सारंग', यशवंतनगर, गेंडामाळ, शाहूपुरी, सातारा
भ्रमणध्वनी : ०२१६२/२५०४७४
९४२३२५५०३८

प्रकाशक :
ज्योत्स्ना मोरेश्वर नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन,
शॉप नं. २१५, महालक्ष्मी मेट्रो स्क्वेअर, जोगेश्वरी लेन ४,
बुधवार पेठ, पुणे - ४११००२
भ्रमणध्वनी : ७३५०८८४८६१/८८५५८९०३०७

अक्षरजुळणी/मुद्रक :
मोरेश्वर संतोष नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन, पुणे
भ्रमणध्वनी : ८८५५८९०३०६/०७

मुखपृष्ठ : तुषार निवंडीकर

प्रथमावृत्ती : ६ डिसेंबर २०१७

मूल्य : दोनशे रूपये मात्र

* सदर लेखातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

उत्पादनाला हमी भाव नाही, व्यापाऱ्यांकडून
ारांकडून नाडला जात आहे, तरूण जमिनी गहाण
येत आहेत. शिकल्यानंतर नोकरीसाठी गावोगाव
ारणाचा शिरकाव वाढला आहे, धनदांडगे साम,
ातील कुटुंबे उद्ध्वस्त करीत आहेत. वाढत्या
कडे होत आहेत. या आणि यासारख्या विविध
चालली आहेत. हे आणि यासारखे विविध प्रश्न
कऱ्यांना हतबल करीत आहेत. याचे चित्रण तर
हित्यिक त्यांना जीवनात सक्षमपणे उभे राहण्याचे
वर समीक्षेच्या अंगाने पुढे नेण्याची गरज सतत
साहित्य' या ग्रंथ संपादनाच्या निमित्ताने वर नमूद
समोर याव्यात हा प्रांजळ हेतू आहे. या ग्रंथाच्या
संशोधकांनी आपले लेख वेळेत पाठवून सहकार्य
धन्यवाद !
ाणि वेळेत पूर्ण करणारे शब्दवैभव प्रकाशनाचे
व त्यांचे सहकारी यांचे मनापासून आभार मानून
कांसमोर नम्रपणे ठेवत आहोत.

संपादक
डॉ. पांडुरंग भोसले
डॉ. हेमलता गायकवाड

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

अणुक्रमणिका

१.	ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, स्वरुप व वाटचाल -डॉ. पांडुरंग भोसले	७ - १५
२.	रानातल्या कवितांचा प्रतिध्वनी -डॉ. हेमलता गायकवाड	१६-२८
३.	ग्रामीण साहित्य चळवळीची वाटचाल -प्राचार्य डॉ.शोभा इंगवले	२९-४२
४.	'काया मातीत मातीत' मधील ग्रामीण वास्तव : एक शोध -डॉ. राजेंद्र खंदारे	४३-४७
५.	ग्रामीण साहित्य चळवळ आजची स्थिती - डॉ. सुहासकुमार बोबडे	४८-५८
६.	१९७५ नंतरच्या ग्रामीण साहित्याची वाटचाल - डॉ. निशा भंडारे	५९-६२
७.	१९९० नंतरची ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये - प्रा. सुनिता सूर्यवंशी	६३-६९
८.	ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण-बारोमास - प्रा. मोरेश्वर नेरकर	७०-७३
९.	१९९० नंतरचे मुस्लीम ग्रामीण साहित्य - डॉ. केतकी भोसले	७४-७९
१०.	'काळेशार पाणी' मधील ग्रामजीवन - डॉ.पौर्णिमा कोल्हे	८०-८५
११.	मराठी ग्रामीण कविता : स्वरुप आणि मर्यादा - प्रा. कैलास सलादे	८६-९६

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, स्वरुप व वाटचाल

डॉ. पांडुरंग भोसले, पुणे

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सर्वच पातळ्यावर उलथापालथी झाल्या. साहित्य हेही त्याला अपवाद राहिले नाही. साहित्यातही ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, प्रादेशिक साहित्य, जनवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, बालसाहित्य, आदिवासी साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लिम साहित्य, कामगार साहित्य, महानगरीय साहित्य असे विविध प्रवाह आणि साहित्यिक चळवळी उभ्या राहिल्या या सर्वांमधील एक प्रवाह ग्रामीण साहित्याचा. त्या साहित्याची संकल्पना, स्वरुप, पूर्वपीठिका व वाटचाल समजून घेणे येथे अभिप्रेत आहे.

सर्वप्रथम ग्रामीणता, खेडे, तेथील जीवनरहाटी समजून घ्यायला हवी. खेड्यात सुमारे साठ ते सत्तर टक्के लोक राहतात. तेथे कृषिसंस्कृतीला खूपच महत्त्व असते किंबहुना खेड्यातील जीवनच कृषिकेंद्रींत असते. या खेड्यात स्तरनिहाय विविध गट असतात. हे गट निर्माण होण्यापाठीमागे सर्वसामान्यपणे पुढील कारणे असतात. ''१. रक्तसंबंध, वंशसंबंध किंवा सामाईक पूर्वज यात लोकांच्या समजुतीला महत्त्व असते, खरेखोटेपणाला नाही. २. विवाहसंबंध, ३. समाज धर्म, श्रदधा, कर्मकांड इत्यादी. ४. भाषा, बोली आणि लोकनीतील साधर्म्य. ५. जमिनीची सामाईक मालकी आणि तिचा वापर. ६. प्रादेशिक सामीप्य किंवा ऐकमेकांच्या शेजारी राहणे. ७. सामाजिक हक्क–कर्तव्यांच्या व शासकीय व्यवस्थेच्या बाबतीतील समाईक जबाबदारी. ८. व्यावसायिक हितसंबंध. ९. अनेक प्रकारचे आर्थिक हितसंबंध. १०. समाईक सत्तेखाली वावरणे. ११. एकाच धार्मिक, शासकीय, शैक्षणिक किंवा इतर सामाजिक संस्थांशी संलग्न असणे. १२. समाईक सरंक्षणाची यंत्रणा. १३. समाजजीवनातील परस्पर सहाय्याचे सातत्य. १४. जीवनाची सर्वसामान्य पद्धत, अनुभव आणि सामाजिक व्यवहार हे समान, समाईक किंवा एकत्रित असणे.''[१]

वरील कारणांनी गट निर्माण होत असले तरी रक्ताची नाती, विवाह, भाषा धर्म आणि जमिनीची मालकी यांच्यामुळे निर्माण झालेले गट अधिक

प्रभावी व घनिष्ठ असल्याचे प्रत्ययास येते. याबरोबरच बारा बलुतेदार, अठरा अलुतेदार हे या ग्रामजीवनाचे महत्त्वाचे घटक ठरतात. त्रिं.ना.अत्रे यांनी कारु आणि नारु अशी त्याची विभागणी केलेली आहे. ग्रामसंस्कृती ही प्रारंभापासून कृषिकेंद्रीत आहे. बदलत्या कालप्रवाहाबरोबर काही परिवर्तने होत असली तरी 'कृषिकेंद्रीत रचना' हे ग्रामसंस्कृतीचे मुख्य वैशिष्ट्य राहिल असे डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले यांना वाटते आणि ते मान्य होण्यासारखे आहे. कारण शेती आणि शेतकऱ्याला मध्यवर्ती मानूनच गावगाडा निर्माण झालेला आहे. त्रिं.ना.अत्रे यांनी खेड्याचे मनोज्ञ असे चित्रण केले आहे. ते लिहितात,''खेडे म्हटले की,अगोदर चटकन काळीच डोळ्यापुढे उभी राहते. शेते, पिके, गवत, झाडे, गुरेढोरे, शेळयामेंढ्या, मेंढके, शेतकरी, गुराखे, पाट, बुडक्या, विहिरी, नांगर, कुळव, मोट, मळा, गोफण वगैरे बळीराजाचे वैभव खेड्याचे नाव काढताच इतके मन व्यापून टाकते की, खेड्यात शेतीखेरीज दुसरा रोजगार चालत असेल किंवा शेतकऱ्याखेरीज दुसरे कोणी राहात असेल असे एकाएकी मनातही येत नाही. कुणबी पुढे झाल्याखेरीज एकाही खेड्याची वसाहत झाली नाही. त्याने धान्य पैदा करुन इतरांच्या खाण्याची तरतूद केली, तेव्हा इतर गोळा झाले.''[२] यातून खेड्याचे मन वेधून घेणारे चित्रण लक्ष वेधून घेते. एकूणच काय पाटील, कुलकर्णी, कारु, नारु, फिरस्ते आणि या सर्वांची कामे यातून ग्रामजीवनाची खेडयाची एक संरचना आकाराला येते.

या सर्वांच्या जीवनानुभवातून आचार-विचारातून धर्मकारण, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, नीतीविचार पुढे येतात. कधी चौकटीत राहून तर कधी या व्यवस्थेला धक्के देत निर्माण झालेले समाजजीवन, माणूस, त्याच्या भावना, विचार, विकार, विविध नाती, माणसांची माणुसकी, त्यांचे विधायक कार्य, कधी विघातक कृत्ये, स्वार्थ, त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न, धर्मांधता, जातीयता, वर्ण आणि वर्ग व्यवस्थेतून निर्माण होणारे प्रश्न, नैसर्गिक आपत्ती आणि त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न, स्त्रियांचे विविध प्रश्न, पुरुषप्रधान मानसिकता या आणि यासारख्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम कळत नकळत सर्वच साहित्यप्रवाहांमधून घडते. ग्रामीण साहित्यातूनही ते घडत आलेले आहे याचा प्रत्यय येतो.

वर नमूद केलेले ग्रामीण समाजजीवनाचे जाणिवपूर्वक समाजजीवनाचे

चित्रण करावयाचे म्हणून केलेले नसले तरी अशी चित्रणे मध्ययुगीन कालखंडातील विविध लेखकांच्या लेखनातून आलेली आहेत हे विसरता येत नाही. मराठीतील पहिला लिखित ग्रंथ म्हणून मुकुंदराज यांच्या 'विवेकसिंधु' या ग्रंथास ओळखले जाते. त्यासह संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव आणि त्यांचे समकालीन संत यांचे अभंग, ओव्या, नरेंद्रांच्या ओव्या, संत तुकारामांचे अभंग, संत एकनाथांची भारुडे, महानुभावीयांचे लीळाचरित्र, दृष्टान्तपाठ सारखे ग्रंथ, पंडिती साहित्यात आख्यान काव्यात आलेले तत्कालीन विविध संदर्भ, लावणी, पोवाडा तसेच तमाशातील 'गणा' च्या निमित्ताने ग्रामजीवनातील विविध संदर्भ आलेले आहेत. मध्ययुगीन कालखंडापूर्वीपासून लोकसाहित्यातून मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकगीते तसेच लोककथा याची साक्ष देतात.

एकूणच मध्ययुगीन मराठी वाङ्यातील ग्रामीण चित्रणासंदर्भात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात.''प्राचीन मराठी वाङ्मयात ग्रामीण जीवनदर्शनाची सलग आणि समृद्ध अशी परंपरा नाही. परंतु काही ठिकाणी ग्रामीण जीवन, ग्रामीण वास्तव प्रकट होत गेलेले आहे. म्हणजे वाङ्मयाच्या प्रवाहात काही ठिकाणी ग्रामीणत्व प्रकट झाले आहे.''[३] मात्र कमी अधिक प्रमाणात आलेले हे ग्रामीण संदर्भ पुढील काळात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्यप्रवाहाची नांदी समजण्यास हरकत नाही.

एकोणिसावे शतक हे भारताच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या इतिहासातील लक्षवेधी शतक ठरले. १८१८ पेशवाई बुडाली आणि व्यापारी म्हणून आलेले इंग्रज राज्यकर्ते बनले. इंग्रजांच्या आगमनामुळे सर्वच पातळ्यांवर उलथापालथी झाल्या इंग्रजांच्या आर्थिक व्यवस्थेमुळे इथे असलेली परंपरागत ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोडून पडली येथील समाजव्यवस्थेत जातीय आणि वर्गीय स्तरातून निर्माण झालेले प्रश्न सामाजिक भान असलेल्या समाजधुरिणांच्या लेखनाचे विषय बनले. कुटुंबव्यवस्थेचा अविभाज्य घटक असलेल्या स्त्रीला मिळत असलेली पशुवत वागणूक महात्मा फुले यांच्यासारख्या समाजसुधारकांच्या विचार आणि कार्याचा भाग बनली.त्याबरोबरच येथील उच्चवर्गीय व्यवस्थेकडून शेतकऱ्यांचे होत असलेले शोषण आणि इंग्रजांच्या अर्थव्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनावर होत असलेले परिणाम यांची जाणीव

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

करुन देण्याच्या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी 'ब्राह्मणांचे कसब' आणि 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे ग्रंथ लिहिले.

शेतकऱ्यांच्या अधोगतीला येथील पुरोहितवर्ग शासन व्यवस्थेतील नोकरशाही जबाबदार असल्याचे त्यांनी सांगितले त्याबरोबरच त्यांचे अज्ञान आणि परंपराप्रियता हीही त्याला कारणीभूत असल्याचे प्रतिपादन अत्यंत परखडपणे 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मध्ये केले. साहजिकच डॉ.आनंद यादव यांच्यासारख्या ग्रामीण साहित्याच्या अभ्यासकाने 'आधुनिक देशी मराठी साहित्याचे आद्य जनकत्व' महात्मा फुले यांना दिले आहे ते योग्यच आहे. महात्मा फुले यांच्या चळवळीतील एक महान व्यक्तिमत्त्व म्हणून कृष्णराव भालेकर यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी सर्वसामान्य माणसांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी 'दीनबंधू' हे नियतकालिक काढले त्यातून त्यांनी बहुजन समाजाचे आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडले. या जाणिवेतूनच त्यांनी 'बळीबा पाटील' ही कांदबरी १८७७ मध्ये लिहिली. ती प्रथम 'दीनमित्र' मध्ये एप्रिल ते जुलै १८८८ या कालावधीत क्रमश: प्रसिद्ध झाली. बळीबा पाटील या आदर्श व्यक्तिमत्त्वाला केंद्रवर्ती ठेवून समग्र गावगाडा उभा केला आहे. किंबहुना सत्यशोधक समाजाला अभिप्रेत असलेल्या आदर्श माणसाचे चित्रण यात येते. पुढे १९०३ मध्ये धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' ही कांदबरी प्रकाशित झाली. 'बळीबा पाटील' ही रुपकात्मक कांदबरी असल्याने असेल त्या कादंबरीला फारसे यश मिळाले नाही. पण 'पिराजी पाटील' ही मराठीतील पहिली यशस्वी कादंबरी म्हणून ओळखली जाते. ग्रामीण जीवन, शेती आणि शेतकरी, दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांची होत असलेली उपासमार यात आली आहे. हरिभाउ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा १८९८ च्या सुमारासच प्रसिद्ध झाली. १८९७ साली महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळावर शासकीय पाहणी अहवालानुसार सुचली असावी असे म्हटले जाते. या दोन्ही साहित्यकृती ग्रामीण जीवन रेखाटण्याच्या हेतूने निर्माण झालेल्या नसाव्यात तर अस्वस्थ करणाऱ्या जीवनाला मांडावे हा सहानुभूतीचा भाग असावा असे दिसते. खेड्यात राहणाऱ्या लोकांच्या काही समस्या असू शकतात त्यांचे जगणे, त्यांचे जीवनानुभव साहित्याचा विषय होऊ शकतात याचे भान त्या काळातील लेखकांना फारसे असावे असे वाटत नाही. कारण महात्मा फुले

यांची सत्यशोधक समाजाची चळवळ सोडली तर ग्रामीण भागात सर्वसामान्य माणसांच्या समस्या समजून घेणारे आणि त्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणारे समाजसुधारक तिकडे नव्हते. जे होते ते पांढरपेशा वर्गातील आणि उच्चवर्णीय असणारे शहरातच होते.

१९२० नंतर मात्र हे चित्र बदलले. १९२० नंतर महात्मा गांधी यांच्या हातात देशाची सूत्रे आली. गांधीजींच्या नेतृत्वाचा प्रभाव महाराष्ट्रावरही पडला.भारत हा खेड्यांचा देश आहे. भारतातील बहुतांश लोक हे खेड्यात राहतात. बहुतांश लोक शेती शेतकरी यांच्यावर अवलंबून असतात. शेतीतील उत्पन्नावरच शहरातील लोक जगतात हे त्यांनी जाणले. ग्रामजीवनाच्या मध्यवर्ती असलेला शेतकरी आणि कष्टकरी सुधारला पाहिजे या हेतूने समाजसुधारकांनी व राजकारण्यांनीही खेड्याकडे गेले पाहिजे, त्यांना समजून घेतले पाहिजे यासाठी त्यांनी 'खेड्याकडे चला' हा संदेश दिला.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यानंतर महात्मा फुले, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, राजर्षी शाहू, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी कार्य सुरु केले होते. मात्र त्याला खरी गती गांधीजीच्या नेतृत्वानंतर आली.१९२० नंतर गांधीवाद, समाजवाद, ब्राह्मणेतर चळवळ, मार्क्सवाद यामुळे ग्रामजीवनावरील साहित्यनिर्मिती होऊ लागली आणि १९२५ नंतर खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्य प्रवाहाला चालना मिळण्यास सुरुवात झाली.१९२५ च्या दरम्यान रविकिरण मंडळातील गिरीश, यशवंत यांनी जानपदगीते वा ग्रामगीते लिहिली. ग.ल.ठोकळ यांचा 'सुगी' हा प्रातिनिधिक कवितासंग्रह १९३३ मध्ये ग.ह.पाटील यांचा 'रानजाई' १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. यापूर्वीही भा.रा.तांबे यांचे 'गुराख्याचे गाणे', चंद्रशेखर यांचे 'काय हो चमत्कार' हे खंडकाव्य प्रसिद्ध झाले होते. पुढे १९४१ मध्ये के नारखेडे यांचा 'शिवार' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. ना.घ.देशपांडे यांचा 'शीळ', अनंत काणेकर यांचा 'कोळ्याचे गाणे', सोपानदेव चौधरी यांचा 'पाह्यलं गं दारी' हे काव्यसंग्रह आले. १९५२ मध्ये 'बहिणाबाईची गाणी' वाचकांसमोर आली. ग्रामजीवनाचे एक वेगळे दालन वाचकांना खुले झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण कवितेत आनंद यादव यांच्या १९६० साली प्रसिद्ध झालेल्या 'हिरवे जग' या काव्यसंग्रहाने भर घातली. ग्रामजीवनातील

Dr. Babasaheb ... Mahavidyalaya

कष्ट, दुःख, नात्यांमधील परस्परसंबंध समाजजीवन असा व्यापक पट घेऊन कविता आकाराला येऊ लागली. राजा महाजन 'डहाळी' (१९६०), सरोजिनी बाबर 'पाळणा' (१९६४), सदाशिव माळी 'फुलमाळ' (१९६७), ना.धो.महानोर 'रानातल्या कविता' (१९६७), पुरुषोत्तम पाटील 'तळ्यातल्या सावल्या' (१९७८), एकनाथ देशमुख 'ओळखी-अनोळखी' (१९७२) यासारखे काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले. विठ्ठल वाघ, शंकर बडे, मधुकर पांढरे, उत्तम कोळगावकर, नारायण कुलकर्णी कवठेकर, राजन गवस, मोहन पाटील, श्रीरंग विष्णू जोशी, सुधाकर गायधनी, माधव थोरात, टी.एन. परदेशी, ह. शि. खरात, इंद्रजित भालेराव, चंद्रकुमार नलगे, महेश केळूसकर, अविनाश पाटील अशा कितीतरी कवींनी ग्रामजीवनाचे दाहक वास्तव रेखाटले आहे.

ग्रामीण आणि प्रादेशिक असे काही विचारप्रवाह पुढे आले. मात्र अखेरी ग्रामीण आणि प्रादेशिक यात आशयाच्या दृष्टीने फारसा भेद करणे उचित नाही असे वाटते. धनुर्धारी, भालेकर यांच्यानंतर प्र. ह.खाडिलकर 'स्वाधीन संसार' (१९२७), भा.वि.वरेरकर 'सात लाखातील एक'(१९३०), रा.शा.पाटील 'सीता' (१९३१), ग.रा.वाळींबे 'मोहित्यांची मंजुळा (१९३१), वि.वा.हडप 'अन्नदाता उपाशी' (१९३७), र.वा.दिघे 'पाणकळा'१९३९, 'सराई' (१९४३), ग.ल.ठोकळ 'गावगुंड', वि.वा.शिरवाडकर 'वैष्णव' (१९४५), बा.सी.मर्ढेकर 'पाणी' (१९४८), व्यंकटेश माडगुळकर 'बनगरवाडी' (१९५५) अण्णा भाऊ साठे 'फकिरा' (१९५९), उद्धव शेळके 'धग' (१९६०) द.ता.भोसले 'मी आणि माझा बाप' (१९७०), शंकर पाटील 'टारफुला' (१९६४), हमीद दलवाई 'इंधन' (१९६५), रा.र.बोराडे 'पाचोळा'(१९७१), आनंद यादव 'गोतावळा' (१९७१), ना.धो.महानोर 'गांधारी' (१९७३), रघुनाथ पाटील, 'मातीत मिळाले मोती' (१९७३), चंद्रकुमार नलगे 'आगीन फूल' (१९७४), बाबा भांड 'जरंगा' (१९७८), व. बा. बोधे 'कातण' (१९७९), राजन गवस 'चौंडक' (१९८५), आनंद यादव 'झोंबी' (१९८७), 'नांगरणी' (१९९०), राजन गवस 'कळप' (१९९१), 'धिंगाणा' (१९९२), नागनाथ कोत्तापल्ले 'उलट चालिला प्रवाहो', 'गांधारीचे डोळे' (१९८५), आनंद पाटील 'कागूद आणि सावली '(१९८६), मोहन पाटील 'लिगाड' 'खांदेपालट' (१९८९), विश्वास पाटील 'पांगिरा' (१९८९), रवींद्र शोभणे 'कोंडी' (१९९२), बाबाराव

मुसळे, 'हाल्या हाल्या दूदू दे' (१९९५) या आणि यासारख्या कितीतरी कादंबरीकारांनी मराठी ग्रामीण साहित्याचे दालन समृद्ध केले.

मराठी ग्रामीण कथेचा विचार करता हरिभाऊ आपटे यांच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' नंतर श्री. म.माटे यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग' या कथासंग्रहाने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. त्यांनतर व्यंकटेश माडगूळकर, म.भा.भोसले, शंकर पाटील, द.मा.मिरासदार, उद्धव शेळके, मधू मंगेश कर्णिक, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव, महादेव मोरे, चारुता सागर, सखा कलाल, रंगराव बापू पाटील, द.ता.भोसले, भास्कर चंदनशिव, आनंद पाटील, शंकर खंडू पाटील, द.स.काकडे, वासुदेव मुलाटे, बा.ग.केसकर, गणेश आवटे, प्रतिमा इंगोले यासारख्या कथालेखकांनी ग्रामजीवनातील वास्तव अधोरेखित केले आहे.

मराठीतील ग्रामीण नाटकांचा वेध घेताना पाहिले ग्रामीण नाटक म्हणून महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न'या नाटकाचा उल्लेख करता येईल. पुढे रांगणेकर 'वहिनी'(१९४५), र.वा.दिघे 'माझा सबूद'(१९४८), परळ रंगभूमीचे अध्वर्यू मानले जाणारे ला.कृ.आयरे ची 'फिर्याद (१९४८),जुलूम (१९४९), 'कुलकलंक'(१९५१),'बुद्धिभेद'(१९५१), शेतकरीदादा (१९५१), मायमाउली (१९५३), ही नाटके, मु.गो.शिवलकर 'मायेचं मोल (१९५१),'पोटचा गोळा'(१९५३), कृ.गो.सूर्यवंशी 'न मळलेली वाट' (१९५१), भा.वि.वरेरकर 'जीवाशिवाची भेट'(१९५०), म.भा.भोसले' रक्ताचं नातं (१९५१), 'पतीचा खून'(१९५३),'लाडकी लेक'(१९५९), दिनकर द.पाटील'दसरा उजाडला'(१९५९), ग.ल.ठोकळ 'कशासाठी पोटासाठी'(१९६०),व्यंकटेश माडगूळकर 'तु वेडा कुंभार'(१९६१), 'नामा सातपुते (१९७८), मधु मंगेश कर्णिक 'देवकी'(१९६८), चंद्रकांत शेटये 'आली जवानीला जाग'(१९७२),'अंगार'(१९७५), रा.रं.बोराडे 'आमदार सौभाग्यवती', सुंदर तळाशीकर 'चाकरमनी'(१९८४), हरिभाऊ तवळे 'निवडणुकीचे तुफान'(१९८५), बी.के.पाटील 'सामना'(१९८९), मधुकर कांबळे 'सडा शिंपला रक्ताचा'(१९९०), चुडाराम वल्हारपुरे 'डाव तिमिराचा'(१९९२) इत्यादी या काही प्रातिनिधिक नाटकांचा आवर्जुन उल्लेख करावा लागेल. एकूणच मराठी ग्रामीण नाटकांचे आशयविश्व मांडताना डॉ.दीपक चव्हाण म्हणतात. ''या नाटकात सांस्कृतिक जीवनापेक्षा सामाजिक परिस्थितीचे

Dr. Babasaheb

वास्तववादी दर्शन कर्जबाजारी शेतकरी, चाकरमानी, रंगेल पुढारी, बाई, बाटली, तमाशा, ईर्षा, सूड, प्रेमप्रकरण, अंधश्रध्दा, नव्या सुधारणा, संकुचित वृत्ती, कलाकारांचे राहणीमान इत्यादी समस्या आशय, विषय सातत्याने आले आहेत.''[४] कालप्रवाहाबरोबर नाट्यतंत्राच्या बाबतीतही नाटक उत्तमपणे आकाराला येत असल्याचे प्रत्ययाला येते.

समारोप

एकूणच मराठी ग्रामीण साहित्याचा विचार करता मराठी ग्रामीण साहित्य चौफेर विकसित होताना दिसत आहे. इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी इथले काही प्रश्न घेऊन अवतरत असलेले साहित्य स्वानुभवातून समग्र समाजाला कवेत घेताना दिसत आहे. पारतंत्र्यात असताना स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लढणाऱ्या पिढ्या तयार झाल्या. समस्या जाणून घेणारे आणि मांडणारे शहरांपुरतेच काम करीत होते. महात्मा फुले यांच्या 'सत्यशोधक समाज' चळवळीतील कार्यकर्ते सोडले तर इतरांना या देशाची साठ ते सत्तर टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते आहे याचे भान नव्हते. लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर महात्मा गांधीजीच्या हाती सूत्रे आली. त्यांनी जाणिवपूर्वक वास्तव जाणून खेड्यांचा विकास हा देशाचा विकास आहे हे लक्षात आणून दिले. 'खेड्याकडे चला' चा संदेश त्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरले.

समाजकारण, राजकारण, खेड्यापर्यंत पोहोचले, स्वातंत्र्यही मिळाले पण ग्रामजीवनात फारसे स्थित्यंतर घडताना दिसत नाही. दुष्काळाच्या खाईत लोटलेल्या बहुतांशी महाराष्ट्रापर्यंत पाणी पोहोचलेले नाही. शेतीचे तुकडे-तुकडे होत जात आहेत. कुटुंबव्यवस्था अधिकाधिक विभक्तेकडे चालली आहे. सर्वांना अन्नधान्य पुरविणारे शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. कधी जातीय तेढी निर्माण होत आहेत. कुटुंबातील प्रश्न वाढत आहेत. ग्रामजीवनातील धनदांडग्यांचे प्रस्थ वाढत आहे. समाजविकासासाठी आलेल्या योजनांमधील भ्रष्टाचार डोके वर काढत आहे. पर्यायाने नोकरीच्या शोधात बेकार तरुण स्वप्ने उराशी बाळगून शहरांकडे धाव घेत आहे. कौशल्याअभावी झोपडपट्ट्यांमध्ये राहून दिवस कंठत आहे. शिकलेला मुलगा पैसे कमावून आणील याची वाट पहात गावाकडील लोक दिवस काढत आहेत.अनेक

अंधश्रद्धा बोकाळत आहेत. रुढी-परंपरा, देवदेवस्की, नवस सायास, सण-उत्सव यात विज्ञानाची क्रांती होऊनही फारसे बदल होताना दिसत नाही. स्त्रियांचे शोषण येते त्यावरील पर्यायाचा विचार फारसा डोकावताना दिसत नाहीत.

प्रातिनिधिक स्वरुपातील या काही गोष्टी नोंदविलेल्या आहेत या आणि यासारख्या अनेक गोष्टींना ग्रामीण साहित्य कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, ललितलेखन या साहित्यप्रकारांमधून जीवनाचा व्यापक पट मांडत आहे. एकूणच ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह मराठी साहित्यप्रवाहाला समद्ध करणारा ठरत आहे.

संदर्भ :

१. विश्वकोष, खंड ५, पृ.३५४.
२. अत्रे त्रिं.ना.,'गावगाडा', पृ.१ व २.
३. कोत्तापल्ले नागनाथ,'ग्रामीण साहित्य :स्वरुप आणि शोध' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९८५, पृ. ८२.
४. नंदपुरे ईश्वर, संपादक आणि इतर,'साहित्य, ग्रामीण आणि दलित' (डॉ. मदन कुलकर्णी गौरवग्रंथ), विजय प्रकाशन, नागपूर,२००२, पृ.१५६.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

साहित्यातून समाजदर्शन

संपादक

डॉ. पांडुरंग भोसले

सहसंपादक

डॉ. राजेंद्र खंदारे

प्रा. वसंत गावडे

प्रा. व्यंकट सूर्यवंशी

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

साहित्यातून समाजदर्शन

संपादक : डॉ. पांडुरंग भोसले

डॉ. राजेंद्र खंदारे, प्रा. वसंत गावडे, प्रा. व्यंकट सूर्यवंशी

Sahityatun Samajdarshan

Dr. Pandurang Bhosale, Dr. Rajendra Khandare,
Prof. Vasant Gawade, Prof. Vyankat Suryavanshi

प्रकाशक व मुद्रक
डॉ. उमा काळे-माळी
मारुती माळी
ज्ञानसूर्य प्रकाशन,
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर, पोस्ट फुरसुंगी,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ ३०८
भ्रमणध्वनी : ९७६५९०४१०३ /
९८८१२१५३६५
Email : umakaleswati@gmail.com
dnyansuryapublication@gmail.com

© डॉ. पांडुरंग भोसले, ९४२३२५५०३८

आवृत्ती पहिली :
१ जानेवारी २०१८

ISBN-978-81-926144-9-6
प्रकाशन क्रमांक : १९

मुखपृष्ठ :
राजश्री जाधव, पुणे

अक्षरजुळणी :
सिद्धी ग्राफिक्स, पुणे

मुद्रण :
श्री गणेश मुद्रणालय, पुणे

किंमत : रु. २००

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

अनुक्रमणिका

१)	कवी अनिल यांच्या सामाजिक कविता : प्राचार्य डॉ. शोभा इंगवले	०७
२)	स्त्री लेखिकांचे मराठी साहित्यातील योगदान : डॉ. गुंफा कोकाटे	१३
३)	साहित्य आणि समाज : डॉ. राजेंद्र खंदारे	१८
४)	बदलत्या कृषी जीवनाचे वास्तव: सिझर कर म्हणजेच माती : डॉ. देविदास गेजगे	२१
५)	१९९० नंतरच्या आदिवासी कवितेतील समाजदर्शन : डॉ. हनुमंत भवारी	२६
६)	नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता : डॉ. पांडुरंग भोसले	३२
७)	आधुनिक मराठी आत्मचरित्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक दर्शन : डॉ. उमा काळे-माळी	३६
८)	लोकनेते शाहीद पुंडलिक फरांदे यांच्या शाहिरीतील सामाजिकता : डॉ. संग्राम थोरात	४१
९)	ह. मो. मराठे यांच्या कादंबऱ्यांमधील पुरुषाचे समाजातील स्थान व महत्त्व : डॉ. पौर्णिमा कोल्हे	४६
१०)	समाजजीवनाच्या वैचारिक जागृती व अभिव्यक्तीसाठीच रूपकात्मक नाटके : डॉ. नानासाहेब पवार	५०
११)	साहित्य आणि चळवळ : डॉ. प्रभाकर पवार	५५
१२)	व्यक्ती, साहित्य आणि समाज यांच्यातील पर्यावरणीय अनुबंध : नव्या दिशा : डॉ. प्रविण ससाणे	६५
१३)	'राहुकेतू'मधील समाजजीवन : डॉ. सोमनाथ दडस	६८
१४)	आदिवासी कादंबरीतील समाजदर्शन : प्रा. सच्चिदानंद खडके	७५
१५)	साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मराठी कादंबऱ्यांमधील समाजजीवन : प्रा. वसंत गावडे	७९
१६)	बंजारा लोकसाहित्यामधील समाजदर्शन : प्रा. तुकाराम चव्हाण	९०
१७)	ग्रामीण कथेचा समाजशास्त्रीय अनुबंध : प्रा. नाना झगडे	९५

तात.

सा
ाय

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता

डॉ. पाडुरंग भोसले

'एकटाच आलो नाही युगाचीही साथ आहे; सावध असा तुफानाची हीच सुरुवात आहे; कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे; सारस्वतानो थोडासा मी गुन्हा करणार आहे.' असे म्हणत मार्क्सवादाला हाताशी धरून मराठी कवितेला स्वप्नरंजनातून वास्तवादी बनविण्याचे काम नारायण सुर्वेंनी केले.

नारायण सुर्वे ज्या कामगार वस्तीमध्ये वाढले त्या कामगार वस्तीतूनच त्यांची जडण-घडण झाली. कार्यकर्ता, विचारवंत, कवी आणि त्यांचा सर्जनशील आत्मा याच बकाल समजल्या गेलेल्या कामगार वस्तीमध्येच उभा राहिला. अशा या कामगार जगताविषयी ते म्हणतात, दुःखाने ती गांगरत, परंतु क्षणात स्वतःला सावरत. श्रम विकणारी ही दुनिया असल्यामुळे एकोपा निर्माण होई. इथली माणसे लढ्याला भीत नाहीत. प्रखरपणे प्रतिकार करणे हा इथला धर्म होता. प्रतिकार हा इथला मानदंड आहे. विशेष म्हणजे या वस्त्या जागरूक आणि निर्मितीक्षम आहेत. त्यांनीच लिहिलेल्या काव्यपंक्तीतून ते लिहितात, इथले शौर्य वर्णाया मजपाशी शब्दखाणी नाहीत बाप्पा ! असे ते म्हणतात. जीवनवादी कवी, लोकाभिमुख कवी अशा विविध बिरुदावल्या त्यांना लावल्या जातात हे त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण होय. त्यांनी लोकमानसाच्या भाषेचा अधिकाधिक उपयोग केलेला आहे. ते कवितेचे वेगळेपण सांगताना म्हणतात, माझी कविता केवळ माणसासाठीच आहे. लढून समाज बदलणाऱ्यासाठी आहे. याचाच अर्थ माणसावर प्रचंड विश्वास ठेवणारी त्यांची कविता आहे असे म्हणता येईल.

नारायण सुर्वे हे स्वतः कामगार असल्याने 'जसा जगत आहे मी तसा शब्दात आहे' असे मोठ्या अभिमानाने म्हणू शकले. नारायण सुर्वे हे साम्यवादी असल्याने त्यांच्या कवितेत ही जाणीव शोधावी लागत नाही. 'ऐसा गा मी ब्रह्म'मधील बहुसंख्य कविता ह्या ह्याच जाणिवेनी व्यापली आहे. आपण सूर्यकुलातील आहोत ही त्यांना कायम जाणीव असते. मी आणि आम्ही यामध्ये फारसा फरक सुर्वे उरू देत नाहीत. सुर्वेंनी अंधपणाने या जाणिवा स्वीकारल्या नाहीत. शोषितांच्या जीवनावर प्रभाव गाजविणाऱ्या विचारांचे उगमस्थान, एक मुक्तीस्थान म्हणून मार्क्सचा विचार नारायण सुर्वे करताना दिसतात. त्याचबरोबर मार्क्सच्या गटेप्रेमाचा उल्लेख करून आर्थिक

विचारापलीकडे असलेल्या मार्क्सचा सौंदर्यासक्तीचा ते वेध घेतात. मार्क्सवादी जाणीव सुर्व्यांच्या विचारांना आणि अवलोकनाला दारुण भूतकाळ आणि विषम प्राप्तकाल यांचे संपूर्ण निर्दालन करण्यासाठी चाललेला संघर्ष आणि भविष्याची पाहिलेली स्वप्ने या त्रिमितीत बद्ध करते. साम्यवादी विचारधारा स्वीकारली की अशा आशयव्यूहाला सामोरे जाण्यावाचून गत्यंतरच नसते. पण हा आशयव्यूह ते कसा स्वीकारतात, कसा राबवतात आणि त्यापलीकडे ते डोकावून पाहू शकतात की नाही, आपले कलास्वातंत्र्य अबाधित राखून स्वप्न आणि वास्तवाच्या मर्यादा ते ओळखतात की नाही हे शोधणे महत्त्वाचे ठरते.

माणुसकीची कळ जपणारी कविता :

''नारायण सुर्वे यांनी आपल्या खडतर जीवनातील वेदनेचा वेद करुन त्यांनी श्रेष्ठ काव्याची गुढी उभारली. सुर्वे यांची कविता आत्मनिवेदनी आहे. त्याच्या जीवनाच्या संगतीने वाढलेली कविता आहे. कामगारांचे जीवन मुंबईत सुर्वे यांनी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे. त्याच जीवनाचे अत्यंत वास्तव आणि जिवंत चित्र ते रेखाटतात. आयुष्य जगणे हीच मोठी समस्या होऊन बसली आहे, अशा या विपरित स्थितीत आपल्या जिद्दी मनोवृत्तीची, लढाऊ वृत्तीची, नव्या युगाच्या क्रांतीची स्वप्ने पाहणारी, अत्यंत प्रामाणिक, भावोत्कट आत्मलक्षी कविता सुर्वे यांनी लिहिली.''[१]

कष्टकरी-श्रमिकांच्या विश्वातील अनुभव, त्यांच्याच जीवनातील प्रतिमांमधून व्यक्त करणारी त्यांची कविता, एकूण मराठी काव्यविश्वात आपल्या वेगळेपणाने उठून दिसते. सुर्वे यांची कविता लढाऊ वृत्तीने, कणखर मनाने, समाजक्रांतीची जोपासना करणारी आहे. अनुभवाशी सतत इमान राखून, नव्या जगाची स्वप्ने, मुंबईकर कामगारांच्या बोलीभाषेत सुर्वे सांगतात. कणखर आशावाद ही त्यांच्या शैलीची खास वैशिष्ट्ये आहेत. नारायण सुर्वे यांच्या कवितेबद्दल डॉ. एस. एस. भोसले म्हणतात, ''झंझावातातही पदराखाली पणती सांभाळून चालण्यात सुर्वे यांच्या कवितेला आनंद आहे.''[२] परिणामतः नारायण सुर्वे यांची कविता खास करून त्यांची आहे. मात्र ती सुर्वे या व्यक्तीची नसून सुर्वे यांच्या रूपात सामावलेल्या समाजमनाची प्रतिनिधीरुप कविता आहे. सुर्वे आयुष्यातील नव्या जुन्या अनुभवाला सामोरे जाऊन जगले. रुख्यासुख्या वृत्तीने न चालता, जीवनाचे हाडाचे प्रेमिक म्हणून चालत राहिले. जीवनाला तिढा देऊन, त्यावर स्वार झाले आणि त्यामधील आर्त स्पंदनांची बिनचूक नोंद करीत गेले.

सुर्वे यांनी मराठी कवितेला प्रखर वास्तवाची नवी दीक्षा दिली. कामगार आणि दलित-पीडित यांच्या जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याने त्यांच्या कवितेत सामाजिक क्रांतीचा उद्घोष आढळतो. वृत्तीने ते जसे झुंजार आहेत, तसेच मानवी जीवनावरील अपार श्रद्धेमुळे ते आशावादीही आहेत. दलित-पीडित व कामगारांचे जीवन, त्यांच्याच प्रतिमांतून व भाषेतून ते निर्भयपणे व्यक्त करीत असल्यामुळे, त्यांची कविता वेगळी वाटते आणि ती उठून दिसते. सुर्वे यांनी मराठी

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

कवितेत क्रांतीयुगाची सुरुवात केली आहे असे त्यांच्या कवितेविषयी म्हणता येते.

केशवसुत, मर्ढेकर यांच्यानंतर मराठी कवितेला स्वतंत्र वळण देण्याचे काम सुर्वे यांच्या कवितेने केले आहे. वैयक्तिक सुखदुःखाचा परिस्फोट त्यांच्या आरंभीच्या कवितांतून झालेला दिसत असला, तरी पुढे त्यांची कविता अधिकाधिक समाजसन्मुख झालेली आहे. कामगार, दलित, झोपडपट्टीत राहणारे लोक यांच्या जीवनातील बऱ्या-वाईट गोष्टींची अनुभूती कवीने प्रत्यक्ष घेतलेली असल्यामुळे त्यांची कविता अत्यंत जिवंत रसरशीत बनलेली आहे.

कविवर्य कुसुमाग्रज 'ऐसा गा मी ब्रह्म' या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, नारायण सुर्वे हे कामगार जीवनाशी केवळ समरस झालेले नव्हते तर ते जीवन प्रत्यक्षात अनुभविणारे कवी आहेत. सभोतालच्या परिसरात काही श्रद्धा जागत्या ठेऊन ते जगत आहेत आणि त्यातून त्यांनी आपल्या काव्याचा शोध घेतलेला आहे. त्यांची बरीचशी कविता लढाऊ वृत्तीची, समाजक्रांतीची उपासना करणारी, नव्या आनंदवनभुवनाचे स्वप्न पाहणारी आहे. प्रामाणिकपणा आणि उत्कटता ही त्यांच्या सत्काव्याची आधारतत्त्वे होत. सुर्वे यांच्याजवळ या दोन्ही गोष्टी होत्या.

डॉ. ललिता कुंभोजकर म्हणतात, मराठी कवितेत मर्ढेकरांच्या नंतर एक महत्त्वाचे पर्व उलगडते ते नारायण सुर्वे यांच्या कवितेचे होय. नारायण सुर्वे यांच्या कवितेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. मराठी नवकाव्यामध्ये बा.सी. मर्ढेकरांनी मानवी जीवनाचे भकास रूप, यंत्रयुगामुळे आलेली त्रुटीतता, खंडीतता, विज्ञान युगातील मनुष्याचे क्षुद्र अस्तित्व आणि भयान एकाकीपण यांचे दर्शन आपल्या कवितेतून प्रथम घडविले आहे. मात्र नारायण सुर्वे यांनी त्यापुढे जाऊन मराठी कवितेमध्ये ज्या स्वतःच्या दुनियेचे दर्शन घडविले ते दर्शन रोखठोख, अस्सल आणि प्रामाणिक होते. नारायण सुर्वे यांच्या पूर्वसुरींनी तसे दर्शन घडविले नव्हते. मर्ढेकरांनी जे दर्शन घडविले ते रोकड्या स्वरूपाचे असले तरी ते त्याहीपुढे जाणारी कविता सुर्वेंनी लिहिली. माणसाच्या जीवनात असलेली दारिद्र्याची, भाकरीची आग प्रचंड होती आणि या आगीच्या धगधगत्या वास्तवातून या कवीचे जीवन बाहेर आलेले होते. या जीवनामध्ये असलेला संघर्ष, अन्याय, विषमता, पिळवणूक यांमुळे हादरलेले कवीचे मन त्यांच्या कवितेतून बोलके होत गेले आहे. अनेक व्यथांचे चित्रण हा सुर्वे यांच्या कवितांचा विषय आहे. पण अपूर्व हे की, व्यथांचे चित्रण असूनही त्यांची कविता कुठेही नैराश्यपूर्ण, दुबळी किंवा अगतिक झालेली दिसत नाही. पराभवाच्या कसोटीचे अनेक क्षण जीवनात आले पण त्यातून बाहेर पडण्याची उमेद त्या क्षणाला जिंकण्याची जिद्द आणि जीवनाचा घेतलेला रोखठोख अनुभव आपल्याला त्यांच्या कवितेत जाणवतो.

नारायण सुर्वेंनी कविता लिहिली ती जीवनाच्या विद्यापीठामध्ये जी माणसे त्यांना अनुभवाला आली आणि त्यांच्या मनाच्या शाळेत घर करुन राहिली तीच माणसे त्यांना कविता लिहिण्यास प्रवृत्त करताना दिसतात असे म्हणता येईल. जीवनाच्या विशाल वाटेवर भेटलेली

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

माणसे व त्यांचे ऐकलेले नि स्वतः अनुभवलेले जीवन म्हणजे त्यांचे विद्यापीठच होय. या जीवनाच्या विद्यापीठात सुर्वेना अनेक रंगांची, अनेक चेहरे असलेली, भाकरीसाठी करपलेली, कोळपलेली अनेक जीवने पाहिली आणि आपल्या कवितेतून व्यक्त केली. एकूणच नारायण सुर्वेची कविता ही माणुसकीची कळ जपणारी आहे असे म्हणता येईल. जगणे व्यक्त करणारी कविता एका नव्या तुफानाची, नव्या युगाची जाणीव करुन देणारी आहे. कवीने व्यक्त केलेली वेदना केवळ त्यांची एकट्याची नाही तर जागतिक स्वरुपाचे रुप धारण करणारी आहे. ते एका कवितेत म्हणतात, ''एकटाच आलो नाही, युगाचीही साथ आहे, सावध असा तुफानाची, हीच खरी सुरुवात आहे.'' माझे विद्यापीठच्या प्रस्तावनेत कुसुमाग्रज म्हणतात, सुर्वे यांचे काव्य कामगार जीवनातून आले आहे, याचे महत्त्व मला एवढ्यासाठी वाटते की, अनुभवाच्या एका वेगळ्या प्रांताचे नितळ दर्शन वाचक म्हणून मला या काव्यामध्ये होते. या संदर्भात दोन गोष्टी जाणवतात. ही कविता कवीच्या जीवनाशी अनुभवांशी आणि श्रद्धेसी प्रामाणिकपणे बांधलेली आहे.... तिला स्वभावतः एक प्रतिज्ञा आहे. कमिटमेंट आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, हे सर्व करण्याची तिच्यामध्ये कुवत आहे, म्हणजे ती प्रत्ययकारी आहे.

मध्यम वर्गाच्या पलीकडे, हादरवून टाकणारे जग, प्रथमच चित्रित केले. अनुभवाला सरळ सामोरे जाण्याची त्यांची रीतही विलक्षण जिवंत स्वरूपाची आणि त्या अनुभवातील अस्सलपणा व्यक्त करणारी आहे. अनेकदा भावनोत्कट क्षणीसुद्धा ती स्वतः भावविवश होत नाही. या कवितेचा केंद्रबिंदू माणूस आहे. हा माणूस देशातला, मातीतला, अगदी तळागाळाचा आहे. या सामान्य माणसाच्या पिळवटल्या जाणाऱ्या, शोषल्या जाणाऱ्याच्या वेदनेची ही कहाणी आहे. क्रांती, कामगार, यंत्र असे शब्द यात असले तरी माणूस हा तिचा संदर्भ महत्त्वाचा आहे.

नारायण सुर्वे यांची कविता अशी मानवी जीवनातील सत्य शोधणारी आहे. जीवनाच्या विद्यापीठात कष्टाची लिपी शिकून, मनाची उभारी आणि जगण्याची जिद्द टिकविणारी आहे. नव्या युगाचा जाहिरनामा मुक्तकंठाने गर्जणारी आहे. सामान्यातील सामान्य माणसाच्या हाती हक्काने जगण्याची सनद देणारी आहे. तसेच मानव्याचे भान ठेवावयास आवाहन करणारी आहे.

संदर्भः

१. पाध्ये दिगंबर, (आधुनिक मराठी कवितेचे तिसरे वळण) प्रस्तावना नारायण सुर्वे यांच्या समग्र कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ. ३५

२. काळे अक्षयकुमार डॉ., अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, पां.ना. बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ.६११

Dr.Subhash Aher

Marathi

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

निमित्त :
स्वप्नांच्या पडझडीनंतर...

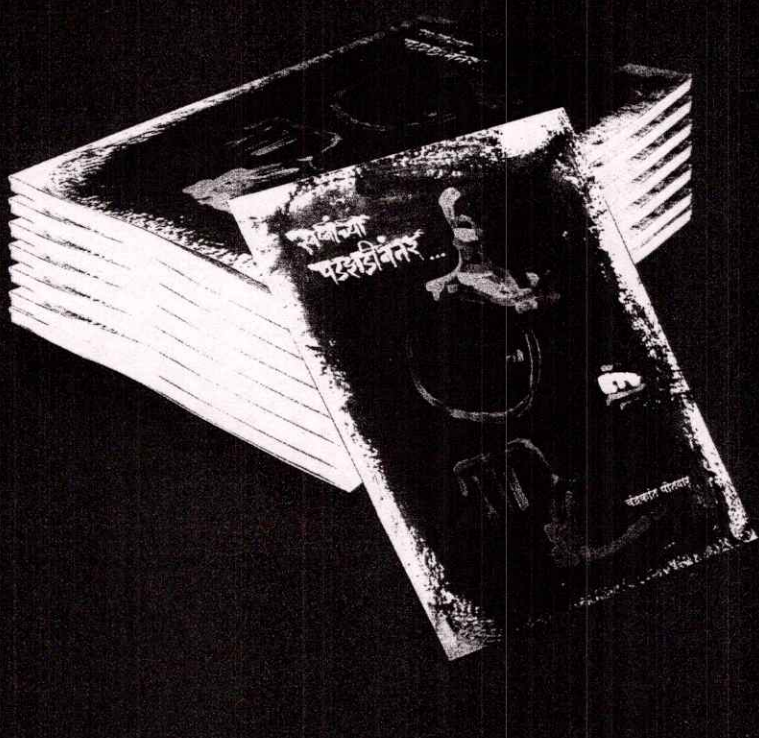

संपादक : डॉ. यशवंत राऊत

• **Nimitt :** Swapnanchya Padzadinantar
• **Editor :** Dr. Yashwant Raut

• **निमित्त** : स्वप्नांच्या पडझडीनंतर...

• प्रकाशक
नडकट्टी प्रकाशन
सौ. प्रेमा नडकट्टी, ट्रेनिंग कॉलेज रोड
के. शी. पार्कजवळ, धारवाड ५८० ००८
भ्रमण : ० ९० ३५ १२ ३१ ८६

• मुद्रक
अंजीश प्रिंटर्स
१५०४/६-७, 'यशोरंग,'
फोर्ड कॉर्नर, लक्ष्मीपुरी, कोल्हापूर.
फोन : २६४२३१५

• प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१८

© सर्व हक्क सुरक्षित

• संपादक
डॉ. यशवंत राऊत
ए-५, क्वार्टर्स, पावटेनगर
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड
भ्रमण : ० ९५ ९१ १७ ५० ११

• मुखपृष्ठ संकल्पना
'अंजीश,' कोल्हापूर

• मूल्य रु. १५०/-

• ISBN No. : 978-93-85154-03-

• कवी चंद्रकांत पोतदार • 94232 86479 •

निमित्त :
स्वप्नांच्या पडझडीनंतर...

★Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67.

अनुक्रम

भूमिका ● डॉ. यशवंत शंकर राऊत / ६

काळाची अस्वस्थता मांडणारी कविता ● डॉ. द. ता भोसले / ९

वर्तमान वास्तवाची संवेदनशील कविता ● डॉ. अच्युत माने / १४

जगण्याच्या संदर्भातील अंतर्मुखतेचे भाष्य ● प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार / १७

'पडझडी'नंतरचा प्रवास सुफळ-संपूर्ण हवा ● प्राचार्य डॉ. सुनीलकुमार लवटे / १९

तिठ्यावर उभा असलेला कवी ● प्रा. डॉ. विश्वनाथ शिंदे /२२

पापणीखाली ओल सांभाळणारी कविता ● प्रा. डॉ. केशव देशमुख / २७

पडझडीनंतरही स्वप्नांना शब्दरूप देणारी आश्वासकता ● प्राचार्य डॉ. सयाजीराजे मोकाशी / ३०

हरवलेल्या मूल्यांचा कोलाहल ● प्रा. डॉ. चं. वि.जोशी / ३४

विदारक वास्तवाला भिडणारी कविता ● प्रा. डॉ. दत्ता पाटील/ ४१

दुःखजाणिवेचे व्यापक प्रतिमाविश्व ● प्रा. डॉ. सुजय पाटील / ६०

आतड्याचा पीळ सोडवू पाहणारी कविता ● डॉ. शशिकांत चौधरी / ६४

वर्तमानाचा ताळेबंद ● अरुण इंगवले / ६९

माणुसकीचा ठाव घेणारी कविता ● डॉ. राजेंद्र अत्रे / ७३

पडझडीच्या काळातही लय जपणारा कवी ● नीलेश शेळके / ७७

स्वप्नमोळीचे बांधकाम ● प्रा. डॉ. रमेश साळुंखे / ८३

अस्वस्थ प्रश्नांचा गुंता ● प्रा. डॉ. माधव भोसले / ८८

अगतिक जीवनाचा लेखाजोखा ● प्रा. डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर / ९६

अनुभवाचा तळ शोधणारी कविता ● अंजली कुलकर्णी / ९९

मातीशी इमान राखणाऱ्या कविता ● प्राचार्य डॉ. जी. पी. माळी / १०३

हरवल्या हुरहुरींची उत्कटता ● डॉ. कैलास दौंड / १०६

वर्तमानातलं अस्वस्थ जगणं ● प्रा. डॉ. विनोद कांबळे/ १०९

जीवनाबद्दलचे गंभीर भाष्य ● संजय बोरुडे / ११२

चिंतनगर्भ कवितांचे जग ● प्रा. डॉ. पांडुरंग भोसले / ११५

अस्वस्थ करणारी अस्वस्थ कविता ● डॉ. श्रीराम पचिंद्रे / ११९

जागतिकीकरणात हरवल्या गावाची पायवाट शोधणारी कविता ● डॉ. सुनील जवंजाळ / १२५

'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर...'मधील भावांदोलने ● प्रा. डॉ. गिरीश मोरे / १२९

स्वप्नांच्या पडझडीनंतरही ! ● डॉ. अ. रा. यार्दी / १३५

माय, माणसं आणि मातीच्या शोधाची कविता ● प्रा. अरुण शिंदे / १३९

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

कवी प्राध्यापक असल्याने शिक्षणाच्या व्यवस्थेबद्दलही जागरूक आहे. शाळा व शिक्षण त्याच्या नजरेतून सुटणे कठीणच. घरच्या पत्राच्या निमित्ताने कवी त्यावर भाष्य करतो.

वह्या-पुस्तकांच्या ओझ्याखाली
शिकण्याच्या निमित्तानं
मरणाऱ्या पोरांच्या शाळा सुरू झाल्यात.

'आत किलबिल होते', 'आई : काही संदर्भ' इ. कवितांत आईविषयीच्या कृतज्ञतेचा भाव प्रकट झाला आहे. 'फडाचा संसार'मध्ये गीताच्या परिमाणामध्ये बांधलेल्या गेय कवितेत ऊसतोड मजुराची व्यथा प्रकर्षाने टिपली आहे.

असा फडाचा संसार उसापाल्यात चालतो
बाप अनवाणी पायाची अशी चाळण सोसतो

कवीने ग्रेसवर पीएच. डी. केलेली आहे. त्यामुळे संशोधनाच्या निमित्ताने जो ग्रेस त्यांना भावला, त्याविषयीची 'पोएटिक पोएट्री' म्हणता येईल अशी 'ग्रेस' नावाची कविता या संग्रहात आहे. ग्रेसने वापरलेल्या छंदातही काही स्वरचित कविता कवीने या संग्रहात दिल्या आहेत.

'जन्म नसतो स्वतःच्या परवानगीचा मोफत पास' या शब्दांत कवी जीवनाबद्दलचे गंभीर भाष्य व्यक्त करतो आणि केव्हाही युद्ध सुरू होईल या चिंतेत आपली कविता प्रसवतो. या युद्धखोर मानवी प्रवृत्तीमुळेच एकूण माणसाचे जगणे धोक्यात आले आहे; त्यामुळे प्रत्येक नवोन्मेषाच्याच्या स्वप्नांची पडझड अटळ आहे. 'आपण काय व किती मिळवत आहोत' याहीपेक्षा आपण काय हरवत चाललो आहोत, याचा विचार कवी चंद्रकांत पोतदार करतात. या ब्लर्बच्या ओळींतून प्रसिद्ध कवी खलील मोमीन यांनी चंद्रकांत पोतदारांच्या कवितेचे मर्म पकडले आहे आणि ते रास्तच आहे.

'साहित्याचा प्रभाव त्याच्या सामर्थ्यात असतो आणि हे सामर्थ्य म्हणजे साहित्यकृतीच्या अंतरंगातील नैतिक मूल्ये; पण येथे हे लक्षात ठेवणे अत्यावश्यक असते की, प्रत्येक साहित्यकृतीची नवी स्वतंत्र नीती असते. सामाजिक प्रगती व अधोगतीची जाण ठेवून नवी मूल्ये सांगण्याचा अधिकार तिला असतो.' या के. रं. शिरवाडकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे चंद्रकांत पोतदार यांच्या कवितेची स्वतंत्र नीती अभ्यासण्यासाठी संशोधकांनी आपापल्या परीने प्रयत्न करावेत. जागतिकीकरणानंतरच्या २०-२५ वर्षांच्या काळात आलेला हा संग्रह असून तो आक्रस्ताळी स्वरूपाचा नाही, तर संवेदनशीलतेला फुंकर घालून ती जागी करण्याचा प्रयत्न करणारा, अल्पाक्षरी बंधाचा नेटका संग्रह आहे.

– संजय बोरुडे

२१ अ, अमन, एकता कॉलनी, गोविंदपुरा, अहमदनगर - ४१४०१

Dr. Babasaheb ... Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

चिंतनगर्भ कवितांचे जग

– पांडुरंग भोसले

'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर...' हा चंद्रकांत पोतदार यांचा कवितासंग्रह वाचनात आला आणि बऱ्याच दिवसांतून काहीतरी चांगले वाचल्याचे मनस्वी समाधान लाभले. या समाधान लाभण्यातही एक प्रकारची अस्वस्थता होती. डोळ्यांच्या कडा ओलावत हे सर्व समजून घेत गेलो.

माणूस, त्याच्या भावभावना, कल्पना, विचार, कुटुंब, नाती, त्याची स्वप्ने, स्वप्नांचा होत जाणारा चुराडा, गावाची ओढ; पण गावाला गावपण न राहिल्याची खंत, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत सतत करावा लागणारा संघर्ष आणि त्यातून वाट्याला येत असलेले दुःख, बदलत जाणारी नाती, त्या नात्यांचा शोध, आयुष्याचा अर्थ शोधू पाहणारी आर्त जाणीव... या आणि यांसारख्या कितीतरी गोष्टी मनाला अंतर्मुख करीत गेल्या. त्याचा हा लेखाजोखा.

या कवितासंग्रहातील कवितांचा विचार करता, सर्वसाधारणपणे आई, आयुष्य, नाती, दुःख, स्वप्नं, माणसं, गाव अशी आशयदृष्ट्या विभागणी करता येईल.

आत किलबिल होते, हा पीळ आतड्याचाही, आई : काही संदर्भ, भारा उन्हाचा डोईचा, आई, मरणकळांची झूल या कवितांतून आईची विविध रूपे आलेली आहेत. आयुष्यभर घरासाठी घाम गाळणारी आई, तिच्या जाण्याने होणारी मनातील कालवाकालव, तिच्या दाटून आलेल्या स्मृती, तिची दुःख सहन करण्याची, तिच्या आशीर्वादावर जगण्याचे बळ मिळत असले तरी ओलावणाऱ्या पापण्यांवर अडखळणाऱ्या पाण्याचं काय करू? हा आर्त प्रश्न अंतःकरणाला भिडतो. एवढेच काय, स्वतःच्या आजारपणावर मात करीत मुलावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या आईची आठवण आणि –

आता माझ्या सुखवस्तू घरात
आईला कुठून आणू?

पोरकेपणातून मुलापुढे उभा राहिलेला प्रश्न अंतःकरण हेलावून टाकणारा आहे.

मानवी जीवनच मुळी अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि व्यामिश्र स्वरूपाचे आहे. त्याचा शोध घेण्यातच मानवाच्या कित्येक पिढ्या काळाच्या पडद्याआड जात आहेत; पण 'आयुष्य' कसे वाट्याला येते

त्याचा शोध घेणे थांबत नाही. कवी येथे आयुष्याचे विविध पदर उलगडण्याचा नव्हे, शोध घेण्याचा आणि त्यांना शब्दांकित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असे दिसते. इतकं का सोपं असतं? स्वतःमधून स्वतःलाच, मातीची आण, आयुष्य उतरत्यावेळी, गर्भाळला असा ऋतू, दूर आभाळी घरात, चैतन्याचे संदर्भ, लाख सोने व्हावे, सर्वत्र व्यापून..., माणसांच्या अभयारण्यातला, काळजाचे कढ उतू..., कुठवर नेतंय हे जगणं, आभाळ पांगळे झाले, पावलं, मातीची मुळंच बोलू पाहतायंत!, पाखरं, आजमितीचे संदर्भ या काही कवितांचा आवर्जून उल्लेख करता येईल.

मानवी जीवनात कोलमडून पडावे असे कितीतरी प्रसंग येतात. अशा वेळी त्या ढासळलेपणातून स्वतःलाच सावरावे लागते, हे भान व्यक्त होते. माणसाचे जन्माला येणे त्याच्या हातात नाही तसे मरणही त्याच्या हातात नाही, हे वास्तवही त्याला सतत खुणावत राहते. असे असले तरी माणूस आशेवर, स्वप्नांवर जगणारा प्राणी आहे. स्वप्नांचा चुराडा झाला तरी एक स्वप्न भंगले की दुसरे स्वप्न उराशी बाळगून जगण्याची माणसाची रीत आहे. हा भावही त्यांची कविता अधोरेखित करते. इतरांशी जीवघेणी स्पर्धा करीत जगण्याचा उन्माद दाखविणारा माणूस आयुष्यभर धडपडत राहतो; पण त्याचे जाणे अटळ असते. त्याच्या जाण्यानेही कोणावर फारसा परिणाम होत नाही. सोपस्कार संपले की, सर्वजण आपल्या कामात मग्न होतील. त्याचे अस्तित्व मात्र 'माणसांच्या अभयारण्यातला, तो एक पाळीव प्राणी!' एवढेच राहील. यातून माणसांच्या मनातील इतरेजणांविषयीचा कोरडेपणा आणि बेगडीपणाच पुढे येतो.

दुःखावर प्रेम करणारा हा कवी आहे असे मला वाटते. दुःख हे अटळ आहे; पण ते दुःख जगासमोर मांडताना आक्रोश नाही, आगपाखड नाही. माणसाच्या आयुष्यातील दुःखाचे विविध पापुद्रे अलगद उलगडत नेण्याचा त्यांचा ध्यास असल्याची प्रचिती त्यांची कविता देते. एवढेच काय, 'पावलं'मधून जन्माला येणाऱ्या बाळाच्या भवितव्याची चिंताही ते व्यक्त करतात. मानवी जीवनातील सवंग दुःखाचा पसारा मांडीत ग्रामजीवनातील मातीत राबणाऱ्या हातांचेही दुःख ते मांडतात आणि अखेरीस माणसाच्या आयुष्यात दुःख अटळ असले तरी एक प्रकारचा आत्मविश्वास कविमन ढळू देताना दिसत नाही. म्हणूनच ते म्हणतात,

आकाशाला गवसणी घालताना
कोसळताच येत नाही धुवांधार.

आयुष्य, आयुष्यातील चढउतार, कोलमडण्याची स्थिती तरी उभारी हे जीवनवास्तव मांडत असताना त्याचीच दुसरी बाजू 'दुःख.' ते समजून घेताना शब्दाशब्दांत दिसून येतात. झाड बाळगते मौन, मातीची आण, कसे विसरावे बाई, आत किलबिल होते, हा पीळ आतड्याचाही, भल्या भल्या प्रार्थनेत, किती काळ सोसू, पंखाला टोचून तीर, जगताना खोलवर, पापण्यांच्या पंखांखाली, हृदयाचे पेव, मौनात उडाले पक्षी, जगण्याच्या घुसमटीत गुदमरतोय श्वास, दुःख तुझे अनवानी याची साक्ष या कविता देतात.

मानवी जीवनातील दुःख कधी निसर्गावर आरोपित होऊन येते. 'झाड बाळगते मौन' या कवितेतून त्याची प्रचिती येते. स्त्रीजीवनातील दुःख कवीला अधिक अंतर्मुख करते. दारिद्र्यावर मात करीत जगताना होणारी उलघाल 'कसे विसरावे बाई' या कवितेत येते. कधी दुःखाचे कढ अनावर होताना वाट्याला येणारी असाहाय्यता प्रकट होते. कधी प्रेमातील विरहाचे दुःख व्यक्त होते. अबोल प्रीतीतील घुसमट त्यातून व्यक्त होते, तर वाट्याला आलेल्या अतीव दुःखाने गलितगात्र झालेले असतानाही मातीवरील दृढ विश्वास संपत नसल्याचा भाव अभिव्यक्त होतो. या सर्वच गोष्टी लक्षात घेता मानवी जीवनातील दुःखाचे विविध स्तर कधी तटस्थपणे तर कधी आत्मतत्परतेतून आलेले दिसतात.

कवीच्या चिंतनाचा आणखी एक पैलू पुढे येतो आणि तो म्हणजे 'गाव.' पूर्वी गावात असलेला एकोपा, नात्यांमधील जिव्हाळा कमी होत असल्याची खंतही काही कवितांतून येते. इथला उजेडही, कुणी दिली मूठमाती, उजेडाचा गाव, कुंपण, मातीचा आधार, भिजत नाही पापणीही, फडाचा संसार, दूरस्थ किनाऱ्यावरचा, वर्तमान श्वासांच्या तपशिलात... यासारख्या कवितांचा त्यात उल्लेख करता येईल. स्वतःच्या नात्यासारखा एकमेकांशी जिव्हाळा जपणारा गाव आता राहिला नसल्याची खंत ते व्यक्त करतात. असे असले तरी गावची आणि मातीची ओढ कवीला सातत्याने साद घालताना दिसून येते. आपले दुःख व्यक्त करताना ते म्हणतात,

ओळख असूनही
फारशी भिजत नाही
पापणीही आता कुणाचीच,
खरंच का पापण्यांचा लिलाव झालाय?

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

असे असले तरीही गावाकडची माणसे इतरांना तगवत जगत राहतात, याचे भान कवी देतो. एकूणच काय गाव, गावातील माणसे, त्यांचे हेवेदावे हे वास्तव असले तरी ती गावातच राहत असतात, हे वास्तव कवी मांडून जातो.

कवीच्या चिंतनाचा आणखी एक विषय आहे व तो म्हणजे 'नाती.' या नात्यांचा शोध स्वतःमधून स्वतःलाच, कुणी दिली मूठमाती, हा पीळ आतड्याचाही, काळजांच्या नात्यांचाच, नाळ, नाती आणि माती, वारसदार, वाट पांभर रानाची या कवितांमधून त्यांनी घेतला आहे.

जवळच्या नात्यांकडून मिळणारी दुःखं माणसाला अधिक अस्वस्थ करतात. तसाच तग धरत जगण्याची धडपड मात्र सुरू असते. आपल्याच नात्याला आपलीच नाती अशी मूठमाती का देतात? हा प्रश्न कवीला सतत सतावताना दिसतो. नात्यांच्या दुःखांनी आतड्याला पीळ पडत असला तरी गावाची आणि नात्यांची ओढ संपत नाही, संपू नये हीच मनोधारणा कवी 'हा पीळ आतड्यांचाही' या कवितेत मांडतात. ते लिहितात,

ही ओल पापण्यांमधली
वेढते घोर जिवाला
मन धुंडत धुंडत जाते
सैरभैर उंबरठ्याला

नात्यांवरील निष्ठाच यातून व्यक्त होते. असे असले तरी 'नाळ, नाती आणि माती'मधून मात्र कौटुंबिक नात्यातील दुभंगलेपणातून आलेली एक प्रकारची उद्विग्नता ते मांडतात. त्याबरोबरच एकत्र कुटुंब पद्धतीला विभक्त कुटुंब पद्धतीचे लागलेले ग्रहणही मन सुन्न केल्याशिवाय राहत नाही.

रक्ताच्या नात्यातील बंध तुटतानाचे दुःख तर आहेच; पण एकूणच 'माणूस' आणि माणसाचे माणूसपणही त्यांना साद घालताना दिसते. माणसं, बिनविषारी माणूस हवाय, जन्म नसतो स्वतःच्या... यांसारख्या कवितांतून ते माणसाचा शोध घेतात. 'माणूस समाजशील प्राणी आहे' अशी व्याख्या केली जाते; पण आजच्या या स्पर्धेच्या, धकाधकीच्या, जागतिकीकरणाच्या युगात माणूस एकमेकांपासून कोसो दूर चालला आहे; पण असे का होते आहे? हा प्रश्न कवीला अस्वस्थ करतो आणि म्हणूनच ते मला 'बिनविषारी माणूस हवाय' अशी आर्त हाक देताना दिसतात.

मन हेलावून टाकणाऱ्या वास्तवाला सामोरे जाताना कवीची घुसमट, कोंडमारा होताना दिसतो, तरीही स्वप्ने त्यांची पाठराखण करताना दिसतात. स्वप्न उशाशी बांधून, बेमालूम झालीत स्वप्नं, स्वप्नांच्या पडझडीनंतर... या कवितांमधून ते स्वप्नांचा शोध घेतात. कालचा आणि आजचा माणूस माणूसच आहे; पण स्वार्थ, मोह, आपलेपणाला लागलेले ग्रहण, माणुसकीचा पडत चाललेला विसर याच गोष्टी माणसाला दूर नेत आहेत, हे भीषण वास्तव कवी पदोपदी मांडताना आढळतो. मोबाईल, बाप, पत्र, मरण, व्यक्ती, भूक यांसारखे विषयही त्यांच्या आस्थेचे आहेत.

एकूणच या कवितासंग्रहाचा आढावा लक्षात घेता माणूस, विविध नाती, त्यांचे दुभंगलेपण, गावाचे पालटलेले रूप, आंतरिक जिव्हाळ्याला लागलेले ग्रहण, माणसाचे तुटलेपण, जागतिकीकरणामुळे उभे ठाकलेले प्रश्न आणि या सगळ्यांत हरवत चाललेला माणूस पोतदारांच्या चिंतनाचा आणि चिंतेचा विषय आहे. या सर्वांमधून ते वास्तव अधोरेखित करीत असल्याची जाणीव सतत होते. स्वप्नांच्या पडझडीनंतरही माणूस हा माणूस म्हणून उभा राहिला पाहिजे, ही त्यांची जीवननिष्ठा आहे. या कवितांमधील चिंतनगर्भतेचा विचार करता ग्रेस यांच्या कवितेची आठवण होते आणि म्हणूनच कवी ग्रेस यांच्या कवितेचा वारसदार म्हणून चंद्रकांत पोतदार अधिक लक्षात राहतील, असा विश्वास वाटतो.

– प्रा. डॉ.पांडुरंग भोसले

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध, पुणे

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

* * *

अस्वस्थ करणारी अस्वस्थ कविता

– श्रीराम पचिंद्रे

कवी चंद्रकांत पोतदार हे नव्या पिढीतील एक ज्येष्ठ कवी आहेत. 'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर' हा त्यांचा नवा कवितासंग्रह आहे. त्यांच्या कविता मी गेली १६-१७ वर्षे तरी वाचीत आलेलो आहे. मानवी जीवन समजून घेण्याचा सतत प्रयत्न करीत असलेली आणि वाचकाला अंतर्मुख करणारी त्यांची कविता आहे. मानवी आयुष्याच्या मुळापर्यंत जाऊन शोध घेणं हा तर कवितेचा खरा उद्देश आहे. हा उद्देश पोतदार यांच्या कवितेला नेमका ठाऊक असल्यामुळं वरवरच्या मुलाम्याची भुरळ तिला पडत नाही. वरवरचे अनुभव, वरवरचे रंग, वरवरचे शब्द, वरवरच्या प्रतिमा यांच्या मोहक कटाक्षांना अजिबात न भुलता ही कविता तहानलेल्या मुळांचा शोध घेते. कवितेच्या प्रवासात मोहक ठिकाणं, आकर्षक पर्यटनस्थळं पुष्कळ असतात; पण ती कटाक्षानं टाळून पुढं जाणारी कविताच आपल्या उद्देशात सफल होत असते. खरे तर ह्या प्रवासात सफलता अशी नसतेच. ही एक अपरिहार्य आणि अखंड सुरू राहणारी अशी वणवण असते; पण निदान त्या वाटचालीची दिशा तरी योग्य असावी लागते. त्यामुळे पोतदार यांच्या कवितेला आपली दिशा तरी नक्की माहीत आहे. नाही तर अनेक कवींच्या कविता दिशाहीन भरकटत जाऊन आपलं कवितापणच हरवून बसतात, तसं पोतदार यांच्या कवितेचं झालेलं नाही.

'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर' ही संग्रहाची शीर्षक-कविता आहे. ती संग्रहात सगळ्यांत शेवटी आलेली आहे. या गोष्टीला एक खास अर्थ आहे. आयुष्यातील अनेक वळणांच्या वाटचालीनंतर शेवटी स्वप्नांची पडझड झाल्याचा किंवा होत असल्याचा एक दाहक अनुभव येतो. स्वप्न ही गोष्ट दोन प्रकारची असते. एक, माणसाला रात्री झोपेत पडतं ते आणि दुसरं, माणूस जागेपणी पाहतो ते. झोपेत पडणाऱ्या स्वप्नांवर माणसाचं नियंत्रण नसतं आणि तो जागेपणी जे स्वप्न पाहतो, ते स्वप्न पूर्ण होण्यासाठी (व करण्यासाठी) प्राणपणानं धडपडतो, उरीपोटी धावतो, धापलतो, कोसळतोही आणि ते स्वप्न जर पूर्ण झालंच, तर काही काळ तरी तो शांत राहतो. अल्पसंतुष्ट असेल, तर उर्वरित आयुष्य सुखासमाधानानं जगतो आणि महत्त्वाकांक्षी असेल तर नव्या स्वप्नांच्या मागे पुन्हा जीव फुटेस्तोवर धावायला लागतो; पण स्वप्नं नेहमी भौतिकच असतात असं नाही, ती अलौकिकही असू शकतात. मानवतेचं स्वप्न. जगातली सगळी मानवजात आणि समस्त जीवसृष्टी सुखासमानाधानं नांदण्याचं स्वप्न. अशी स्वप्नं कशी साकार होणार?

बीजभाषण करताना

डॉ. चंद्रकांत पाटील

'भाषांतरप्रक्रियेत भाषांचे स्थान' या विषावर झालेल्या दोन दिवसीय चर्चासत्राच्या उद्घाटनप्रसंगी ज्येष्ठ भाषांतरकार डॉ. चंद्रकांत पाटील यांनी भाषांतर ही फक्त कला नसून ते एक शास्त्रदेखील आहे असे मोलाचे विचार मांडले. दि. ८ व ९ जानेवारी २०१६ रोजी श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय येथे झालेल्या मराठीतून इंग्रजी व इंग्रजीतून मराठी भाषांतरप्रक्रियेत भाषांचे संकरण (Hybridization) होणे स्वाभाविक आहे; तरीही मूळ भाषेचे सौंदर्य जपणे आवश्क असते असा सल्ला डॉ. पाटील यांनी आवर्जून दिला. साहित्यातून होणारे सांस्कृतिकज्ञान हा प्रत्येक भाषेचा अविभाज्य घटक आहे. त्यामुळे भाषांतर करताना कलाकृती व संस्कृती यांचा वेगळेपणा व त्यातून येणारे सामाजिक बांधिलकीचे भान जपणे ही एका अभिजात भाषांतरकाराची ओळख आहे असे मत डॉ. पाटील यांनी चर्चासत्राच्या उद्घाटनप्रसंगी काढले.

ज्ञानसूर्य **प्रकाशन, पुणे**
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर पोस्ट-फुरसुंगी, ता. हवेली, जि. पुणे -४१२ ३०८
दुरध्वनी क्र. ०२०-२६९८११०२, मो. ९७६५९०४१०३, ९८२३१६२२६३, ९०२८५०४१०३
umakaleswati@gmail.com dnyansuryapublication@gmail.com

...ंतर प्रक्रिया

संपादक
...डॉ. शोभा इंगवले
...यनिका नलावडे
...दीपक गायकवाड

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

ऋणनिर्देश

‘भाषांतर प्रक्रियेत भाषांचे स्थान’ या विषयावर मराठी व इंग्रजी विभागाने चर्चासत्र आयोजित केले. या चर्चासत्रात सादर केलेल्या शोधनिबंधाचे ग्रंथरूपातील दर्शन सर्वांनाच मार्गदर्शक ठरेल. अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या सरचिटणीस मा. प्रमिलाताई गायकवाड यांच्या प्रेरणेतून व सहकार्यातून सदर ग्रंथ सिद्ध होऊ शकला त्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभारी आहोत.

ज्यांच्या लेखांमुळे ग्रंथनिर्मिती झाली त्या सर्व अभ्यासू प्राध्यापकांचे आभार.

हा ग्रंथ प्रकाशित होताना इंग्रजी विभागातील प्रा. जयसिंग बाबर, डॉ. अनघा बलदोटा, मराठी विभागातील प्रा. सारिका थोरात व महाविद्यालयातील सर्व सहकारी यांचे सहकार्य लाभले. तसेच महाविद्यालयाचे प्रबंधक श्री. सुदाम कांबळे यांचे योगदानही महत्त्वाचे आहे. या सर्वांचे मन:पूर्वक आभार! तसेच ज्ञानसूर्य प्रकाशक डॉ. उमा काळे यांनी कमी कालावधीत परिश्रमपूर्वक ग्रंथ प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचेही आभार!

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना । दीपक बोरगावे । ११

इंग्रजी-मराठी अनुवाद : भाषेची भूमिका । डॉ. शोभा नाईक । ३७

अनुवादप्रक्रिया । चंद्रकांत भोंजाळ । ४९

ललित साहित्याचे भाषांतर: स्वरूप आणि आवश्यकता । प्राचार्य डॉ. शोभा इंगवले ।५४

भाषांतर : स्वरूप, व्याप्ती आणि आवश्यकता । डॉ. वेदश्री थिगळे । ५९

अनुवादक सेनापती बापटांचे मराठी सारस्वताला योगदान । डॉ. केतकी मोडक । ६६

इंग्रजी भाषेतून मराठीत अनुवादित कादंबरी । प्रा. दीपक गायकवाड । ७५

भाषांतरकार आवश्यक गुण व महत्त्व । प्रा.डॉ. सुभाष आहेर । ८२

भाषांतरकार मंगेश पाडगावकर । डॉ. महालक्ष्मी मोराळे । ८६

अनुवादित मराठी आत्मचरित्रांचे अनुवाद कौशल्य । प्रा. डॉ. बाबासाहेब रोडे । ९१

अनुवादाचे सांस्कृतिक महत्त्व । प्रा. नाना झगडे । १०१

भाषांतरकाराची भूमिका । प्रा. वैशाली देठे । १०६

मराठीतील अनुवादित कादंबरी लेखन । वंदना सोनवले । ११७

भाषांतर विद्येची व्याख्या, स्वरूप व ललित साहित्यकृतीचे भाषांतर।

2017-18

शोधनिष्ठ ग्रंथ मोलाची भर घालणारा आहे. विषयांवर अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध लिहिलेले सर्जनशीलतेच्या विविध पैलूंचा अभ्यास, यक्त झालेले आहे. तसेच यात ग्रामीण जीवन, त्र त्यातून उत्पन्न होणारे नवनवीन प्रश्न या ाठी वाङ्मयाच्या वाटचालीत ग्रामीण साहित्य चे योगदान महत्त्वपूर्ण वाटते.

—प्रकाशक

भवे प्रकाशन

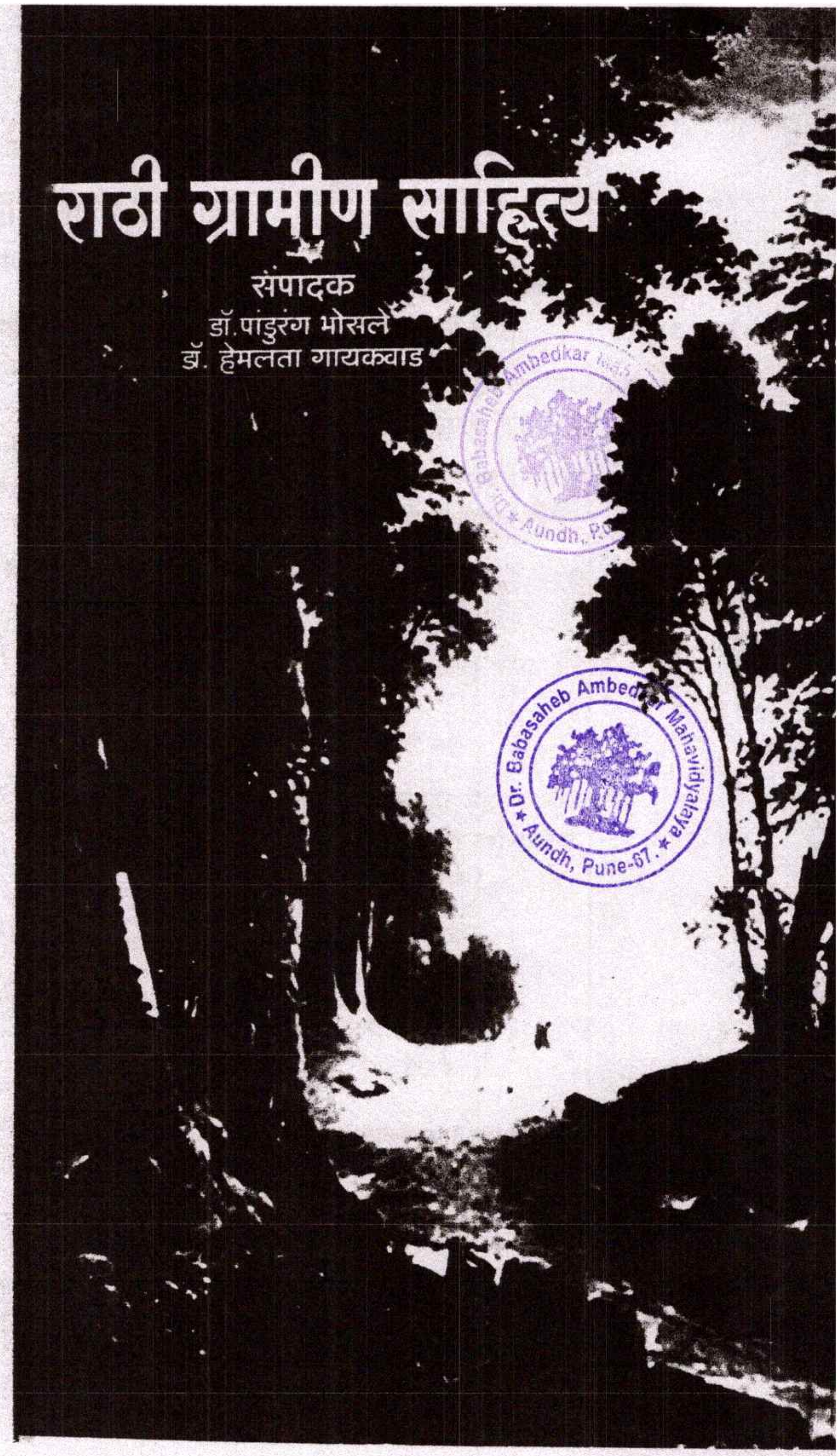

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67.

ISBN : 978-81-934248-6-5

मराठी ग्रामीण साहित्य

Marathi Gramin Sahitya

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

सर्व हक्क : संपा.: डॉ. हेमलता गायकवाड
डॉ. पांडुरंग भोसले

पत्ता : १, 'सारंग', यशवंतनगर, गेंडामाळ, शाहूपुरी, सातारा
भ्रमणध्वनी : ०२१६२/२५०४७४
९४२३२५५०३८

प्रकाशक :
ज्योत्स्ना मोरेश्वर नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन,
शॉप नं. २१५, महालक्ष्मी मेट्रो स्क्वेअर, जोगेश्वरी लेन ४,
बुधवार पेठ, पुणे - ४११००२
भ्रमणध्वनी : ७३५०८८४८६१/८८५५८९०३०७

अक्षरजुळणी/मुद्रक :
मोरेश्वर संतोष नेरकर
शब्दवैभव प्रकाशन, पुणे
भ्रमणध्वनी : ८८५५८९०३०६/०७

मुखपृष्ठ : तुषार निवंडीकर

प्रथमावृत्ती : ६ डिसेंबर २०१७

मूल्य : दोनशे रूपये मात्र

*** सदर लेखातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.**

१२. १९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेमधील बदलते संदर्भ ९७-१०५
- डॉ. अतुल चौरे

१३. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट': एक दाहक वास्तव
-उमेश मारुती सिरसट १०६-११३

१४. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील ग्रामीण आशयविश्व ११४-१२०
- प्रा. डॉ.सुभाष दिनकर आहेर

१५. कृषिसंस्कृती जोपासण्यात नियतकालिकांचे योगदान १२१-१२५
- डॉ. शिवाजीराव ठोंबरे

१६. ग्रामीण कादंबरी आणि सामाजिक पर्यावरण १२६-१३१
-प्रा. कल्पना गावडे

१७. मराठी शाहिरी कवितेतून व्यक्त झालेले शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे चित्रण १३२-१४०
- दीपाली बढे

१८. महात्मा फुले लिखित 'शेतकऱ्याचा असूड' मधून व्यक्त होणारे शेतकरी जीवनाचे प्रश्न आणि उपाययोजना १४१-१४५
- नूतन लोणकर - नेवसे

१९. 'झुलवा' कादंबरीतील देवदासी चित्रण १४६-१५५
- गणेश मुंजाळ

२०. 'छावणी' - एक आकलन १५६-१५९
- पुजा शेळके

२१. १९७५ नंतरच्या ग्रामीण कवितेची वाटचाल १६०-१६८
- डॉ. माधव भोसले

Aundh Pune-67 Mahavidyalaya

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील ग्रामीण आशयविश्व

डॉ.सुभाष आहेर, पुणे

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

ग्रामीण जीवनाचे ग्रामीणत्व अधोरेखित करणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय. ग्रामीण साहित्य हे देशी साहित्य आहे. वास्तव ग्रामीण जीवनानुभवातून अनेक कवींनी काव्यलेखन केले. ग्रामीण कवितेतून निसर्ग, कृषिसंस्कृती, बदलते खेडे, पर्यावरण, समाजकारण, ग्रामसंस्कृती यांचे चित्रण केलेले दिसून येते. ग्रामीण कवितेचा अभ्यास करताना बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो... एका अशिक्षित अडाणी स्त्रीने आपल्या प्रतिभा व निरीक्षणाच्या जोरावर अप्रतिम काव्यनिर्मिती केली. एखाद्या शेतात मोहराचा हंडा अचानक सापडावा तसा बहिणाईच्या काव्याचा शोध लागला' अशा समर्पक शब्दात प्र.के.अत्रे यांनी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्याचा गौरव केलेला आहे.

बहिणाबाई चौधरी जीवन परिचय :

बहिणाबाई चौधरी यांनी आपल्या काव्यातून जीवनाचा स्पष्ट अर्थ सांगितला. बहिणाबाईचा जन्म १८७९ मध्ये जळगावाजवळ असोदे या ठिकाणी झाला : आई भिमाई व वडील उखाजी महाजन, घमा, गणा व घना हे तीन भाऊ तर अहिल्या, सीता, तुळसा या तीन बहिणी त्यांना होत्या. बहिणाबाई कधी शाळेत गेल्या नाहीत, विठोबाचे अन् रामाचे मंदिर ह्याच माझ्या शाळा' असे त्या नेहमी म्हणत. रोजचे घरातील व शेतातील काम करता करता त्यांना काव्य स्फुरले. बहिणाबाईचा वयाच्या तेराव्या वर्षी नथुजी खंडेराव चौधरी यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. ओंकारबुवा व सोपानदेव ही त्यांची मुले. सोपानदेव चौधरी यांनी गाणी त्यांची लिहून ठेवली. नंतर बहिणाबाईचे निधन झाल्यावर कवितेची वही प्र.के.अत्रे यांना दाखविली प्र.के.अत्रे यांच्या दीर्घ प्रस्तावनेसह ती कविता प्रथमत: १९५२ मध्ये प्रकाशित झाली. बहिणाबाईचे निधन ३ डिसेंबर १९५१ मध्ये झाले. बहिणाबाई चौधरींना वयाच्या तिसच्या आत वैधव्य आले मोठ्या कष्टाने दोन्ही मुलांना मोठे केले. आपल्या काव्यातून

जीवन कसे हिमतीने जगावे याचा एक धडा दिला. बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील प्रत्येक ओळ ही त्यांनी 'जगलेली' आहे.

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील ग्रामीण आशयविश्व–

बहिणाबाई चौधरी यांनी आपले काव्य उत्स्फुर्तपणे रचलेले आहे. छोट्या छोट्या अनुभवातही त्यांनी जगण्याचे नवे नवे अर्थ शोधलेले आहेत. वर्डस्वर्थने म्हटल्याप्रमाणे बहिणाईचे काव्य आहे.

त्या म्हणतात –

'' अरे घरोटा घरोटा (जाते)
तुझ्यातून पडे पिठी
तसं तसं माझं गाण'
पोटातून येतं ओठी''

बहिणाबाईची कविता केशवसुतांच्या काळात लिहिली गेली आणि मर्ढेकरांची कविता स्थिर झाल्यावर प्रसिद्ध झाली. ''लोकसाहित्यांची, संतसाहित्यांची परंपरा लाभलेली अतिशय संपन्न अशी ग्रामीण संवेदनशीलतेतून येणारी तितकीच समृद्ध, आशयघन कविता म्हणून बहिणाबाईच्या कवितेचे एक असाधारण महत्त्व आहे'' ग्रामीण जीवनातील शेतकरी कशा पद्धतीने जीवन जगतो याचा अनुभव बहिणाबाईना होता.जमीन नांगरणे ते पिकाची मळणीपर्यंत सर्व अनुभव बहिणाबाईनी घेतलेले होते.त्यामुळेच त्यांची कविता ही त्यांच्या कामातून, श्रमातून जन्मास आलेली आहे. बहिणाबाईची कविता लोकगीताच्या बाजेची आहे. ग्रामीण जीवनातील लोकतत्त्वे, लोकप्रतिमा, लोकसंस्कृती यांचा मोठ्या प्रमाणावर वावर बहिणाबाईच्या काव्यात दिसून येतो. ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्यांची, श्रमकऱ्यांची, स्त्रियांचे जीवनदर्शन करणारी अशी त्यांची कविता आहे. त्यांच्या कवितेत पिके, शेत, निसर्ग, पाऊस, झाडे, पशुप्राणी, सासर, माहेर, संसार, पती, मुले, गावातील काही व्यक्ती, गाव, गावाची नदी, रस्ते या सर्वांचेच चित्रमय दर्शन आलेले आहे. ''ग्रामीण वातावरणाचे खरे दर्शन वाचकाला बहिणाबाईच्या कवितेत आहे. सच्च्या ग्रामीण संवेदनशीलतेतून ग्रामीण जीवन मूळ रंगरुपासह त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाले. ग्रामीण माणसाचे मन आविष्कृत करणारी त्यांची कविता

पिढ्यानुपिढ्यांचे शहाणपण घेऊन येते'' बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेला लोकगीतांची मौखिक परंपरा लाभलेली दिसून येते. त्यांची कविता त्यामुळेच श्राव्य व गेय स्वरूपाची आहे. 'दळिता कांडिता तुझे नाम अनंता' या प्रकारे कवयित्री बहिणाबाई सर्वत्र ईश्वरच दिसत असे. 'माझी माय सरसोती' या कवितेत त्या म्हणतात,

'माझी माय सरसोती माले शिकविते बोली
लेक बहिनाच्या मनी किती गुपिंत पेरली!

मातीचा सुवास, पडणारा पाऊस, वृक्षाची पालवी, बी अंकुरणे या सगळ्या रूपात कवयित्रीस ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. 'कशाले काय म्हणू नये' घरोटं, संसार, माझ्या जीवा, वाटच्या वाटसरा, देव अजब गारोडी, खोप्यामधी खोपा, गुढी उभारणी इ.कवितांमधून बहिणाबाईनी साध्या सोप्या शब्दांत जगण्याचे तत्त्वज्ञान मांडलेले आहे. माणसाने परोपकारी व सात्विक जीवन जगावे अशी अपेक्षा कवयित्रीने वरील कवितांतून व्यक्त केलेली आहे. 'कशाले काय म्हणू नही' या कवितेत त्या म्हणतात–

'नही वळखला कान्हा
तिले गाय म्हणू नही,
जीले नही फुटे पान्हा,
तिले माय म्हणू नही,

स्त्रीच्या मनात माहेर व सासर या दोन्हीबद्दल नेहमीच एक वेगळे भावविश्व असते. माहेर व सासर या दोन्हींचाही अभिमान स्त्रियांना असतो. बहिणाबाईच्या माहेर, माहेराची वाट, सासुरवाशीण, योगी आणि सासुरवाशीण इ.कवितातून तो भाव व्यक्त होतो.

माहेर या कवितेत आई–वडिलांविषयीचा अभिमान व्यक्त केलेला आहे. भाऊ, बहिणी, गावचा रस्ता, लौकी नदी असे भावविश्व चित्रित झालेला आहे.

'माय भीमाई माऊली
जशी आंब्याची साऊली
आम्हाईले केलं गार
सोता उन्हांत तावली'

वयाच्या तीसाव्या वर्षीच बहिणाबाईना वैधत्व आले. परंतु या वैधव्याचे दुःख न मानता आता मला पुढे पाऊल टाकलेच पाहिजे, माझ्या मुलांना मोठे केले पाहिजे असा ठाम विचार त्यांच्या 'लपे करमाची रेखा व आता माझा माले जीव' या कवितांमधून दिसून येतो.

'लपे करमाची रेखा माझ्या कुंकवाच्या खाली,
पुशीसनी गेलं कुंकू रेखा उघडी पडली,

परंतु या वैधव्याचे दुःख न मानता सात्वंन करायला आलेल्या बायकांना त्या म्हणतात–

'जरी फुटल्या बांगड्या मनगटी करतूत
तुटे मंगळसुतर उरे गयाची शपत
नका नका आयाबाया नका करु माझी कीव,
झालं माझं समाधान आता माझा माले जीव'

कवयित्री बहिणाबाईनी कृषिसंस्कृतीचे सूक्ष्मपणे वर्णन हिरीतांच देण घेण, शेतीची साधने, आला पाऊस ,पेरणी कापनी, रगडणी (मळणी), उपननी, घरापासून मळयाकडे, गाडी जोडी, काय घडे आवगत, आदी कवितांमधून केलेले आहे.

बहिणाबाईना माणसाच्या खोटारडेपणाची, अप्रामाणिकपणाची, अहंकाराची, कृतघ्नपणाची, स्वार्थाची प्रचंड चीड आहे. माणसाने आपमतलबी राहू नये. निसर्गाकडून काहीतरी शिकावे असे त्यांना सतत वाटते. माणूस स्वार्थासाठी पशू होतो त्याबद्दल 'माणूस' कवितेत त्या म्हणतात–

मानसा मानसा कधी व्हशीन माणूस
लोभासाठी झाला माणसाचा रे कानूस!

अनागोंदी कारभार, माणूस, मी कोण (अहंकार)या कवितांमधून स्वार्थी, लोभी प्रवृत्तीवर त्यांनी टीका केलेली आहे. ग्रामीण भागातील माणसे सश्रद्ध असतात. बहिणाबाईचीही ईश्वरावर श्रद्धा आहे. परंतु नुसतेच देव देव करण्यापेक्षा माणसाने काम करत करत देवाचे नाव घ्यावे असे त्यांना वाटते. 'माझी माय सरसोती आली पंढरीची दिंडी, विठ्ठल मंदिर, खरा देवामधी देव, देव दिसला, देव कुठे ? इ.कवितातून सश्रद्ध भाव व्यक्त होतो.

'मन' वढाय वढाय उभ्या पीकांतल ढोर,

पिढ्यानूपिढ्यांचे शहाणपण घेऊन येते'' बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेला लोकगीतांची मौखिक परंपरा लाभलेली दिसून येते. त्यांची कविता त्यामुळेच श्राव्य व गेय स्वरूपाची आहे. 'दळिता कांडिता तुझे नाम अनंता' या प्रकारे कवयित्री बहिणाबाई सर्वत्र ईश्वरच दिसत असे. 'माझी माय सरसोती' या कवितेत त्या म्हणतात,

'माझी माय सरसोती माले शिकविते बोली
लेक बहिनाच्या मनी किती गुपिंत पेरली!

मातीचा सुवास, पडणारा पाऊस, वृक्षाची पालवी, बी अंकुरणे या सगळ्या रूपात कवयित्रीस ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. 'कशाले काय म्हणू नये' घरोटं, संसार, माझ्या जीवा, वाटच्या वाटसरा, देव अजब गारोडी, खोप्यामधी खोपा, गुढी उभारणी इ.कवितांमधून बहिणाबाईनी साध्या सोप्या शब्दांत जगण्याचे तत्त्वज्ञान मांडलेले आहे. माणसाने परोपकारी व सात्विक जीवन जगावे अशी अपेक्षा कवयित्रीने वरील कवितांतून व्यक्त केलेली आहे. 'कशाले काय म्हणू नही' या कवितेत त्या म्हणतात–

'नही वळखला कान्हा
तिले गाय म्हणू नही,
जीले नही फुटे पान्हा,
तिले माय म्हणू नही,

स्त्रीच्या मनात माहेर व सासर या दोन्हीबद्दल नेहमीच एक वेगळे भावविश्व असते. माहेर व सासर या दोन्हींचाही अभिमान स्त्रियांना असतो. बहिणाबाईच्या माहेर, माहेराची वाट, सासुरवाशीण, योगी आणि सासुरवाशीण इ.कवितातून तो भाव व्यक्त होतो.

माहेर या कवितेत आई–वडिलांविषयीचा अभिमान व्यक्त केलेला आहे. भाऊ, बहिणी, गावचा रस्ता, लौकी नदी असे भावविश्व चित्रित झालेला आहे.

'माय भीमाई माऊली
जशी आंब्याची साऊली
आम्हाईले केलं गार
सोता उन्हांत तावली'

वयाच्या तीसाव्या वर्षीच बहिणाबाईना वैधत्व आले. परंतु या वैधव्याचे दु:ख न मानता आता मला पुढे पाऊल टाकलेच पाहिजे, माझ्या मुलांना मोठे केले पाहिजे असा ठाम विचार त्यांच्या 'लपे करमाची रेखा व आता माझा माले जीव' या कवितांमधून दिसून येतो.

'लपे करमाची रेखा माझ्या कुंकवाच्या खाली,
पुशीसनी गेलं कुंकू रेखा उघडी पडली,

परंतु या वैधव्याचे दु:ख न मानता सात्वंन करायला आलेल्या बायकांना त्या म्हणतात–

'जरी फुटल्या बांगड्या मनगटी करतूत
तुटे मंगळसुतर उरे गयाची शपत
नका नका आयाबाया नका करु माझी कीव,
झालं माझं समाधान आता माझा माले जीव'

कवयित्री बहिणाबाईनी कृषिसंस्कृतीचे सूक्ष्मपणे वर्णन हिरीतांच देण घेण, शेतीची साधने, आला पाऊस ,पेरणी कापनी, रगडणी (मळणी), उपननी, घरापासून मळयाकडे, गाडी जोडी, काय घडे आवगत, आदी कवितांमधून केलेले आहे.

बहिणाबाईना माणसाच्या खोटारडेपणाची, अप्रामाणिकपणाची, अहंकाराची, कृतघ्नपणाची, स्वार्थाची प्रचंड चीड आहे. माणसाने आपमतलबी राहू नये. निसर्गाकडून काहीतरी शिकावे असे त्यांना सतत वाटते. माणूस स्वार्थासाठी पशू होतो त्याबद्दल 'माणूस' कवितेत त्या म्हणतात–

मानसा मानसा कधी व्हशीन माणूस
लोभासाठी झाला माणसाचा रे कानूस!

अनागोंदी कारभार, माणूस, मी कोण (अहंकार)या कवितांमधून स्वार्थी, लोभी प्रवृत्तीवर त्यांनी टीका केलेली आहे. ग्रामीण भागातील माणसे सश्रद्ध असतात. बहिणाबाईचीही ईश्वरावर श्रद्धा आहे. परंतु नुसतेच देव देव करण्यापेक्षा माणसाने काम करत करत देवाचे नाव घ्यावे असे त्यांना वाटते. 'माझी माय सरसोती आली पंढरीची दिंडी, विठ्ठल मंदिर, खरा देवामधी देव, देव दिसला, देव कुठे ? इ.कवितातून सश्रद्ध भाव व्यक्त होतो.

'मन' वढाय वढाय उभ्या पीकांतल ढोर,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

किती हाकला हाकला फिरी येत पिकांवर,

ग्रामीण भागातील सण उत्सवाचे वर्णनही बहिणाबाईनी या कवितेतून केले आहे. गुढी उभारणी, आखजी (अक्षय तृतीया). पोया (पोळा) इ.कवितेतून ग्रामीण सण उत्सव साजरे करण्याच्या पद्धती व त्यामधील अर्थ चित्रित केलेला आहे. पिलोक (प्लेग) या कवितेतून प्लेगच्या साथीने गावे ओस पडत चालली. त्या साथीच्या भयाकतेचे वर्णन या कवितेतून आलेले आहे.

'पिलोक पिलोक कशाच्या रे भेटीगाठी'
'घरोघरी दुःख काखाजामधी गाठी'

संसार, नही दियामधी तेल, चुल्हा पेटता पेटता' या कवितांमधून स्त्रीची संसार सकारात्मक मानसिकता व्यक्त केलेली आहे.'संसार' कवितेत त्या म्हणतात.

'अरे संसार संसार जसा तवा चुल्हयावर,
आधी हाताला चटके तव्हा मिळते भाकर,'

'चुल्हा पेटता पेटता' कवितेत त्या म्हणतात–

'पेट पेट धुक्कायेला, किती घेती माझा जीव
आरे इस्तवाच्या धन्या ! कस आलं तुले हीव!'

वरीलप्रमाणे बहिणाईची कविता ही तत्त्वज्ञान, माहेर, संसार , वैधव्यपण, शेती, पिके, स्वार्थी माणूस, अहंकारी माणूस, देव, सण उत्सव, संसार, आजार, इ.आशय घेऊन अवतरते. त्यांच्या काही कवितांचा अभ्यास केल्यास त्या व्यक्तिचित्रणात्मक स्वरुपाच्या कविता आहेत. त्या व्यक्ती आपल्यासमोर उभ्या करण्याचे सामर्थ्य बहिणाबाईच्या चित्रमयशैलीत आहे. उदा. आदिमाय, गोसाई, जयराम बुवाचा मान, खोकली माय, आप्पा महाराज, रायरंग (बहुरुपी), माझी मुक्ताई, पर्सुराम बेलदारा इ.कविता

बहिणाबाई चौधरीची कविता ही देशी कविता आहे.''आधुनिक जीवनजाणिवांचा, यंत्रादि साधनांचा तिला स्पर्शही नाही. केवळ एकेकाळी खेड्यातच असणारी कविता जवळजवळ लोप पावलेली, शुद्ध ममत्वाने भरलेली, मायेची पाखर घालणारी सर्व समावेशक जीवनदृष्टी या कवितेतून प्रतिबिंबित होते. स्वतःच्या व इतरांच्या जीवनाशी ती अतूटपणे बांधलेली आहे.'' अस्सल ग्रामीण कविता व ग्रामीणतेचे सर्वच घटक ओतप्रात असलेली कविता म्हणून बहिणाबाई चौधरीची कविता ओळखली जाईल. सहजता व

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

उत्सूर्फता ही दोन वैशिष्टये त्यांच्या सर्वच कवितांमध्ये दिसतात. माणसाच्या जगण्यामरण्यातील अंतर फक्त एका श्वासाचे आहे असे सोप्या भाषेत जीवनाचे तत्त्वज्ञान मांडणारी बहिणाबाईची कविता मराठी कवितेत अव्दितीय आहे.

बहिणाबाई चौधरींच्या कवितेची भाषा :

बहिणाबाईना लोकगीतांची मौखिक परंपरा लाभलेली होती. त्यामुळे त्यांच्या काव्यात लोकतत्त्वीय भाषा जाणवते. बहिणाबाईचे मन भोवतालच्या प्रत्येक प्रसंगाचे, घटनांचे निरीक्षण करते व त्या विषयींची प्रतिक्रिया नोंदवते. त्यांच्या कवितेत ग्रामविश्वातील प्रतिमा मोठ्या प्रमाणात आलेल्या आहेत. ''बहिणाबाईची गाणी वाचतांना अथवा ऐकतांना सतत प्रभावीपणे जाणवते ती बहिणाबाईची भाषिक क्षमता, ध्वनी, शब्द, आणि वाक्य या घटकांच्या साह्याने बहिणाबाईनी इतकी विविध विपुल, विचित्र आणि विलक्षण भाषिक रुपे कशी घडविली याचेच आश्चर्य वाटते, अक्षरओळख नसतानाही बहिणाबाईनी अव्दितीय स्वरुपाची काव्यनिर्मिती केली. Poet is born. He is not made. ही लोकोक्ती एका अर्थाने बहिणाबाई चौधरींनी रुढ केली. रस व ध्वनी यांच्या दृष्टीने सहज उत्स्फूर्त सोपे शब्द त्यांनी वापरले आहेत. खानदेशी बोलीची वैशिष्टये त्यांच्या काव्यातून दिसतात. लिखित वाङ्मयाच्या संस्कारापासून त्यांची कविता अलिप्त आहे. पोया (पोळा), माटी (माती), करतूत (कर्तव्य), येडजाना (अनपढ) (निरक्षर) हायली (हवेली) खैमाना (खेळखंडोबा) लाई (लावून) आग्यायेतास (आग्यावेताळ) आयी (आळी,कीडा) आराई (आरोळी) आवगत (घटना) ईज (वीज) खाकस (खसखस) कोयसा (कोळसा) गये (गळे), दिया (दिवा), शाया (शाळा) इ.अनेक शब्द खानदेशी बोली निदर्शक आहेत. त्यांच्या खानदेशी वऱ्हाडी भाषेने काव्याची गोडी वाढलेली आहे. 'ळ' च्या ऐवजी य, 'ण'च्या ऐवजी न यांचा वापर या भाषेत होतो. तुले, मले, वाहीसन (वाहून), जोडीसन (जोडून), करीसन (करुन) असे क्रियापदरुप वापरलेले आहे. खानदेशी अहिराणी भाषेतील लयबद्धता, नादमधुरता व अर्थसुगमता त्यांच्या कवितेत आहे. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जीवनप्रक्रियेला समांतरपणे काव्यनिर्मिती साधणारी आणि संत जनाबाईच्या कवितेशी जवळीक साधित संत काव्यपरंपरेशी आपले नाते जोडण्याची धिटाई करणारी बहिणाबाई कविता मराठी काव्यप्रांतात अनेक

अर्थानी आपले स्थान निर्माण करते.'' संतकाव्याची भाषा लोकभाषाच होती बहिणाबाईंच्या काव्याची भाषा लोकभाषाच आहे.

समारोप :

प्र.के.अत्रे यांच्या प्रयत्नामुळे १९५२ मध्ये बहिणाबाई चौधरींची कविता पुस्तकरुपाने वाचकांसमोर आली. प्र.के.अत्रे यांच्या मते, ज्या काळात केशवसूत, विनायक, भा.रा.तांबे, कवी बी किंवा गोविंदाग्रज हे महाराष्ट्राचे प्रतिभांवत कवी काव्यलेखन करत होते त्याचकाळात बहिणाबाईनी ही गाणी निर्मिलेली आहेत. या गाण्यात बोलीभाषेची सहजता व उत्स्फूर्तता दिसते. या कवितेची निर्मिती अलौकिक प्रतिभा असल्याशिवाय होऊच शकत नाही. ती अलौकिक प्रतिभा बहिणाबाई जवळ होती. मराठी मनाला आश्चर्यचकीत करुन साध्यासोप्या भाषेतून विचार देणारी, तत्वज्ञान शिकवणारी बहिणाबाई चौधरी यांची कविता आहे. त्यांची कविता माणसाला माणसाशी, शेतीशी, निसर्गाशी, संस्कृतीशी कायम जोडून राहण्याचा उपदेश करते. बहिणाबाईची कविता ही त्यांच्या संसाराची गाणी आहेत. झाडाला जशी पालवी सहज फुटते तशी त्यांना कविता स्फुरलेली आहे.

संदर्भ आणि टिपा :

१. डॉ. हेमलता गायकवाड, 'आधुनिक मराठी कविता एक अभ्यास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ.१९९७, पृ. ७५,७६.

२. संपा. चंद्रकुमार नलगे, 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', रवींद्र ठाकूर यांचा मराठी ग्रामीण कविता लेख, अजब पब्लिकेशन, कोल्हापूर २००९. पृ. १५१.

३. प्रका. राजीव चौधरी, 'बहिणाबाईंची गाणी', सुचित्रा प्रकाशन, मुंबई, बारावी आवृत्ती, २००६. पृ. १०५.

४. तत्रैव. पृ. ४९.

५. अलका चिडगोपकर. **'बहिणाबाईंची गाणी :- एक काव्यदर्शन'**, स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाऊस, पुणे. प्र. आ. २००० पृ. १२.

कृषिसंस्कृती जोपासण्यात नियतकालिकांचे योगदान

डॉ. शिवाजीराव ठोंबरे, कराड

विज्ञानाच्या वाटेवर जग आज अतिशय वेगाने धावत असताना, शेती क्षेत्रसुद्धा त्याला अपवाद राहिलेले नाही. खरं म्हणजे, येणारे तिसरे सहस्त्रक हे देखील विसाव्या शतकासारखे मानवाच्या वैज्ञानिक आणि औद्योगिक प्रगतीचे अनेक टप्पे गाठणारे प्रवाहीपर्व म्हणून इतिहासात नोंदविले जाणार आहे. त्यामुळे शेतीक्षेत्राशिवाय इतर कोणालाही जवळ करण्यावाचून सध्या पर्याय उरलेला नाही. अर्थात, आजची शेती ही 'कृषि जीवनम्' अर्थात पूर्वीच्याच भारतीय संस्कृतीने जोपासून विज्ञानामार्फत संपन्न करावी लागणार आहे. म्हणजेच काय, तर 'विज्ञानेन कृषि संपादयते' हे ब्रीदवाक्य कृषिसाहित्यातून निर्माण करणे होय.

खरंतर, सध्याची शेती ही आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानावरच अवलंबून राहू पाहते आहे. किंबहुना, आजच्या शेतीत कृषिसाहित्याचीच पेरणी करणे अगत्याचे झाले आहे. उदा. नाही म्हटलं तरी आमच्या मराठमोळ्या मराठी माणसांची पूर्वीचीच शेती खऱ्या अर्थाने उत्तम होती असे म्हणण्याची पाळी आज आपल्यावर आली आहे. कारण त्या शेतीतला आचार आणि विचार कृषिसाहित्यानेच समृद्ध केलेला होता, तो खालीलप्रमाणे विशद करता येईल.

पूर्वीच्या शेतीतला शिवार आज्यापणज्यानं जरी पिकवला, तरी तो नातवंडा परतवंडांपर्यंत राहयचा...शिवाय उभा मराठी मुलुख त्यामुळे हिरवाईनं खुलायचा....गुळ साखरेचा पट्टा गुऱ्हाळात धावायचा गायवासरांच्या कळपानं एकत्रित असलेलं कुटुंब त्यावेळी गोकूळ व्हायचं...रात्रं दिवस चालणारं मोटेवरचं गाणं झुळझुळ पाटानं काळया आईच्या कुशीत जायचं...हे सारं बघताना मनात चांदण फुलायचं...आणि कळत न कळत शेतकऱ्याच्या पटक्यांचे शेव अर्थात शेले दिमाखानं मानेवर रुळायचं. तर शेतकऱ्यांची कारभारीन नववारी साडीत बाराबंदी घातलेल्या आपल्या मालकासोबत बैलगाडीत बसलेली दिसायची...बाजीराव मस्तानीची ही जोडी खऱ्या अर्थाने त्यामुळे शेत माऊलीच्या

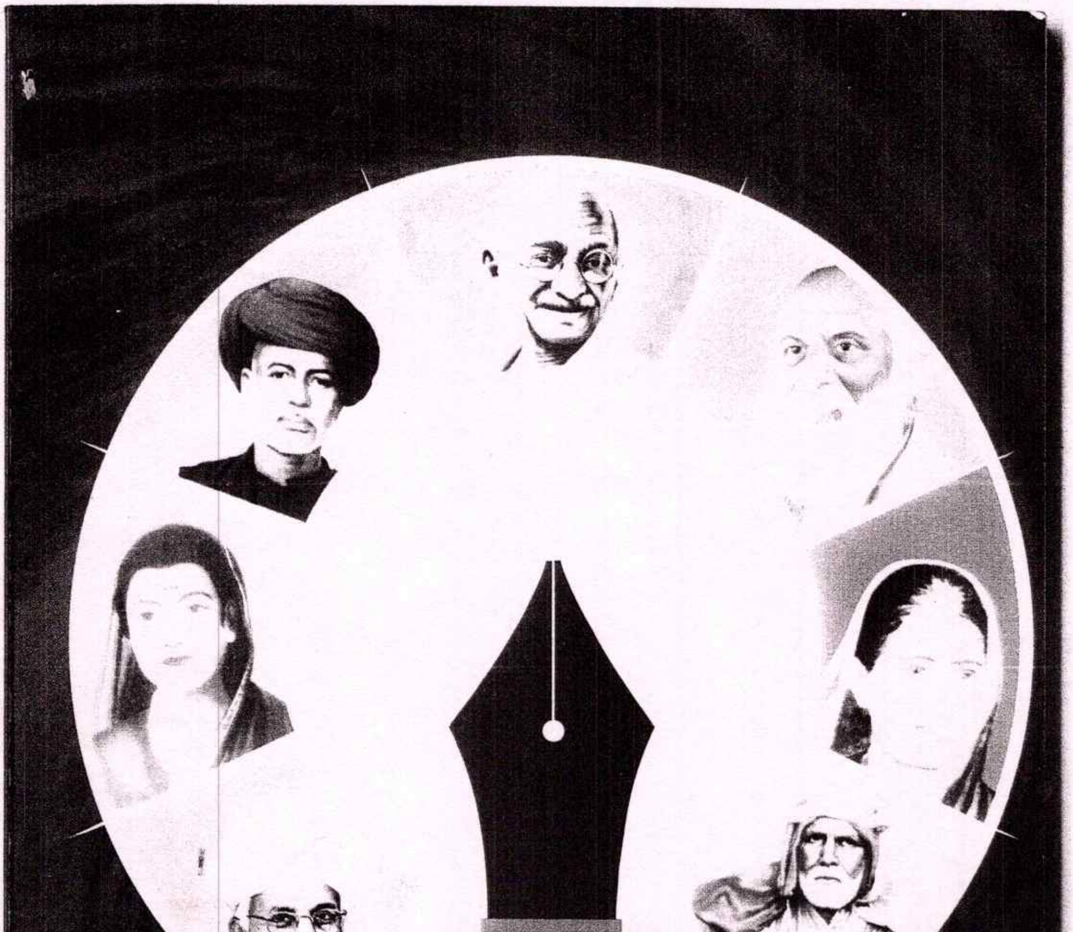

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67 ★

मनोगत

समाजाची प्रगती व अधोगती ही समाजातील माणसांवर अवलंबून असते. चांगल्या समाजनिर्मितीची स्वप्ने अनेक महामानवांनी पाहिली, ती पूर्ण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. समाजबांधणीची, समाजपरिवर्तनाची प्रक्रिया तशी अखंड चालू असते. यासाठी विचारांची ताकद फार मोठी असते. समुद्रमंथनातून अमृतकुंभ हाती लागल्याची कथा आहे. त्याचप्रमाणे समाज, साहित्य व शिक्षण आदी संदर्भातील विचारमंथनातून माझ्या हाती जे अमृतरूपी ज्ञानकण लाभले ते मी वाचकांच्या हाती सुपूर्द करत आहे.

अमरावती येथे १८९७ मध्ये झालेल्या सामाजिक परिषदेत न्या. महादेव गोविंद रानडे म्हणतात, ''आपण विकृत झालो आहोत, हे आपण सर्वजण मान्य करत आहोत. आपण आपली प्रतिष्ठा गमावून बसलो आहोत. समाजातील विविध प्रकारची विकृती दूर करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे उत्तम विचारांची आणि आचारांची शिस्त बाणवणे होय. आजही समाजाला प्रबोधनाची गरज आहे.''

सर्वच क्षेत्रात विधायक स्वरूपाचे परिवर्तन होणे गरजेचें आहे. आपल्या प्रत्येक कृतीमागे दडलेल्या विचारांचा वेध माणसाने घ्यावयास हवा मग आपल्या इष्टानिष्ट कार्याचा त्याला बोध होऊन त्याचा सद्सद्विवेक जागृत होईल. असा सद्सद्विवेक जागृतयुक्त माणूस घडला तरच समाजात विधायक परिवर्तन घडेल. असा प्रयत्न महात्मा जोतिबा फुले, महात्मा गांधी, कर्मवीर भाऊराव पाटील, रयत माऊली सौ. लक्ष्मीबाई पाटील, संत गाडगेबाबा आदी महामानवांनी अविरत केला. त्यांच्या कार्याविषयीचे चिंतन काही लेखातून मी मांडलेले आहे. शिक्षण, पालक, महिला, मुलांवरील संस्कार, सहकार चळवळ, भाषा व साहित्य आदी विषयांवरील माझे विचारमंथन शब्दरूपाने व्यक्त केलेले आहे. विचारमंथनामुळे एखाद्या विचारांची पुनरावृत्ती झालेली आहे. या ग्रंथातील विचार वाचकास निश्चितच चिंतनीय व प्रेरक ठरतील अशी आशा आहे.

मला साक्षर व सुसंस्कृत करणारे सर्व शिक्षक, मार्गदर्शक यांचा मी ऋणी आहे.

माझ्या विचारांना ग्रंथरूप देऊन मला लेखनास प्रेरणा देणारे चेतक बुक्स प्रकाशनाचे प्रकाशक श्री. कुणाल हजेरी यांचा मी शतशः आभारी आहे.

सर्वच वाचक या ग्रंथाचे स्वागत करतील अशी अपेक्षा आहे.

– प्रा. डॉ. सुभाष आहेर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

प्रकाशन क्रमांक १०५४ (२३/२०१७)

ISBN : 978-93-92211-78-2
विचारमंथन

प्रकाशक
कुणाल मदन हजेरी
चेतक बुक्स
फ्लॅट नं.१, ११८०, ए विंग,
हरिनारायणस्मृती सहकारी गृहरचना संस्था
मर्या., सदाशिव पेठ,
पुणे ४११०३०.
मोबाईल : +919822280424
chetakbooksbusiness@gmail.com
सर्व हक्क
प्रा. डॉ. सुभाष आहेर
सी २०५, अनंत पार्क,
काळेवाडी मेन रोड, श्रीनगर,
रहाटणी, पिंपरी, पुणे ४११०१७.
मोबाईल : ९८५०२०९३७२
प्रकाशन
२५ जानेवारी २०१७
मुखपृष्ठ
इग्नाईटेड क्रिएशन्स, पुणे
मुद्रक
एक्सेल प्रिंटिंग, पुणे
किंमत १६० रुपये

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे
व सामाजिक उत्क्रांतीचे
प्रभावी साधन आहे.
हे ओळखून
गोरगरीब रयतेसाठी
खेड्यापाड्यात ज्ञानाची गंगा
नेणारे
कर्मवीर भाऊराव पाटील
यांना भावपूर्ण मनाने समर्पित .....

प्रा. डॉ. सुभाष आहेर

अनुक्रम

१. महात्मा फुले : एक शिक्षणतज्ज्ञ ९
२. महात्मा फुले : समतेचा द्रष्टा पुरस्कर्ता १४
३. ज्ञानदूत : कर्मवीर भाऊराव पाटील १९
४. कर्मवीरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व आजची शिक्षणव्यवस्था २२
५. असीम त्यागाचे प्रतीक : रयतमाऊली लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील २७
६. संत गाडगेबाबांनी चांगल्या समाजाच्या बांधणीसाठी दिलेले योगदान ३१
७. गांधी तत्त्वज्ञानाची चिरंतनता ४०
८. शिक्षकदिन : आत्मपरीक्षणाचा दिवस ४५
९. उच्च शिक्षण आणि गुणवत्तावाढ ५०
१०. व्यावहारिक मराठी : अध्यापन पद्धती व प्रकार ६०
११. सार्वजनिक वाचनालये : लोकशिक्षणाचे केंद्र ६५
१२. जागतिक महिलादिन : एक आत्मभानदिन ७०
१३. दलित स्त्रियांची आत्मकथने : समाजसंस्कृतीचा मापदंड ७४
१४. विद्यार्थी तास का बुडवितात? ८२
१५. पालकांची पाल्यांबाबत जाणीवपूर्वक दक्षता ८७
१६. मुले : संस्कार व शिक्षण ९२
१७. सहकार चळवळ : काल, आज, उद्या ९७

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67.

महात्मा फुले : एक शिक्षणतज्ज्ञ

प्रथम स्वतःच्या पत्नीला शिकवून गोरगरिबाला शिक्षण मिळावे, अशी दूरदृष्टी ठेवणारा महान समाजसुधारक, स्त्री-शिक्षणाचे पुरस्कर्ते व एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून महात्मा जोतिराव फुले यांचा अग्रक्रमाने उल्लेख करावा लागेल. सर्व जातिधर्मांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे, समाजातील रूढी, जुनाट विचार नष्ट करणारे शिक्षण असावे, समाजातील सारी माणसे समान आहेत, जातिभेद नष्ट होऊन समाज एकोप्याने राहावा, अशी त्यांची तत्त्वप्रणाली होती. अज्ञान म्हणजे अंधकार, शिक्षण म्हणजे प्रकाश. पुरुषांबरोबर स्त्रियांना शिक्षण मिळावे, शूद्रांना शिक्षण मिळावे,

Chapters in Books

Mrs Mrunalini Shekhar

English

Intellectual Property Rights

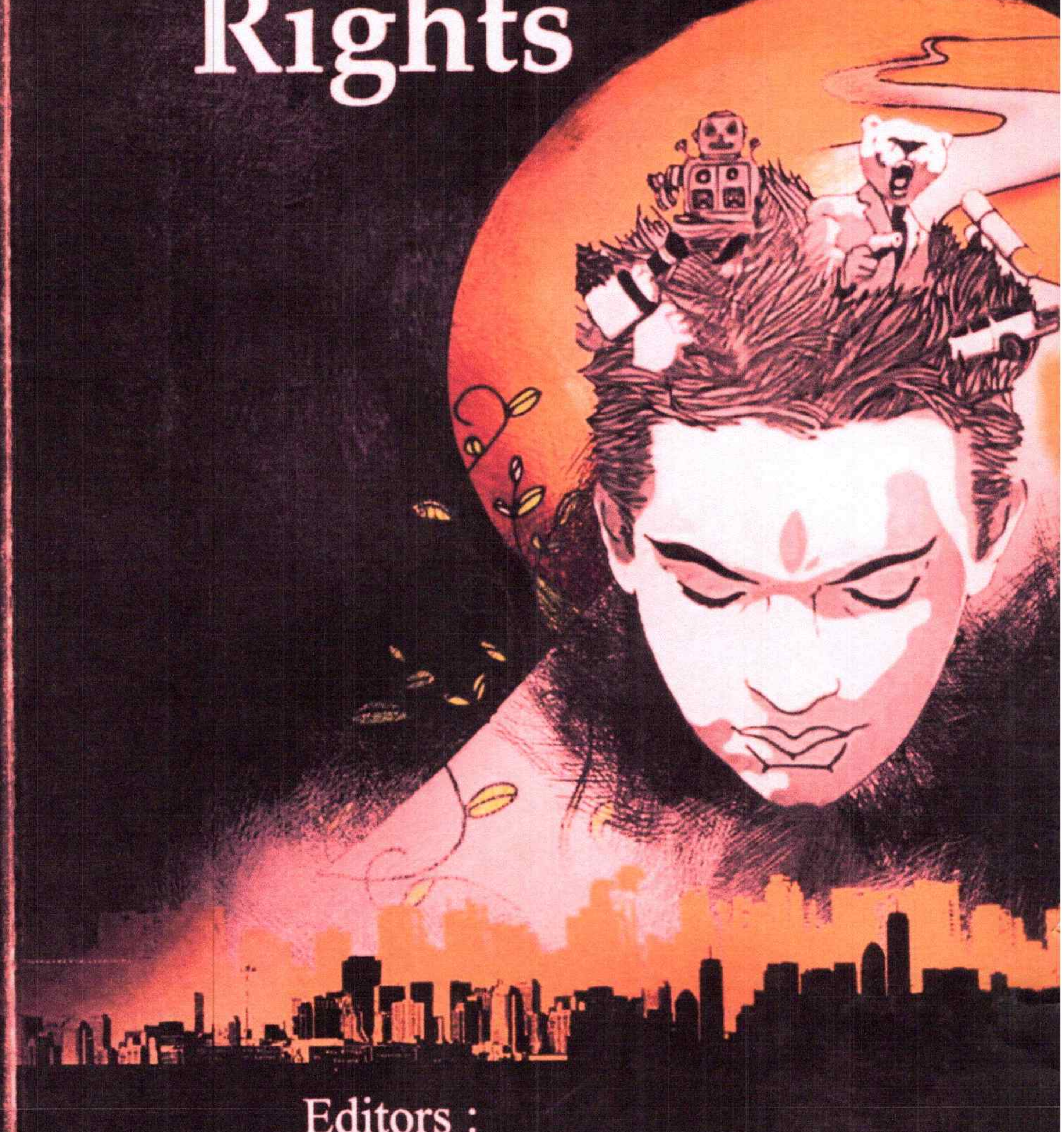

Editors :

Dr. Manjusha Dhumal

Savitribai Phule Pune University
BCUD sponsored
State Level Seminar on **Intellectual Property Rights**
On 5th January 2018

- Snehavardhan Publishing House : No. 1191
- **Intellectual Property Rights**
- **Publishers & Printers :**
  Dr. L. V. Tawre
  Snehavardhan 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030.
  Telephone : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61

- **© Department of English**
  Pune District Education Association's
  Prof. Ramkrishna More Arts, Commerce and Science College
  Akurdi, Pune - 411044
  Ph : 020-27650276, 27659740

- **First Editon :** 5th Jan. 2018
- **Cover By :** Sameer Prasad Ganpule
- **Typeset By :** Softworld Services, Pune.
- **Printed By :** Smita Printers, Pune.
- **ISBN : 81-7265-380-6**
- **Pages :** 104
- **Price : Rs. 130/- $ 3**

INDEX

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

1. Trvelling with Patents - Adv. Devdatta Malshe 7
2. Research and Publication Ethics
- Dr. Rajendraprasad Shinde 10
3. Copyrights in Arts and Crafts Industry
- Mrs. Akshaya Borkar 14
4. Ethics In Research And A Preliminary Overview of Institutional Review Boards (Irbs) - Dr. Asmita Dani 17
5. The Law of Trademarks - Adv. Mrs. Vaijayanti Suresh Gharpure 21
6. Need Of Secure Intellectual Property
- Prof. Suresh D. Gawali
- Dr. V. M. Metkar
- Prof. Prashant S. Vairalkar 25
7. Intellectual Property Rights
- Dr. Nandkishor N. Dhondge 31
8. Unintentional Plagiarism in Academic Research
- Dr. Pradnya Kulkarni 34
9. Research and Publications Ethics
- Ms. Tapashi Mazumdar 37
10. Importance of Ethical Considerations in Research - Ms. Aruna S. Shinde 41
11. Research and Ethics - Mr. Brijesh Deshmukh 44
12. Scientific Integrity in Research
- Mrs. Mrinalini Shekhar 51
13. Research and Publication Ethics
- Pradeep D. Kadam 57
14. Developing Utilitarian Ethics as a Core Competency in Research Excellence - Mr. Nivant Kamble 62
15. Geographical Indication: A Model for SustainableRural Development in India - Mr. Hanmant Shankarrao Nayane 67
16. Plagiarism in Humanities in Indian context
- Ms. Shital S. More 73
17. Geographical Indications And TRIPS
- Mr. Sandeep Mane 76
18. Ethics in Publications - Ms. Jyotsna Jadhav 86
19. Patents and Pharmaceutical Industry in India
- Prof. Shruti Ganpule 89
20. Ethics in Research and Publication
- Dr. Ashutosh V. Thakare 93
21. The Literary Copy fight for the Copyright (Special reference to William Wordsworth)
- Dr. Manjusha Dhumal 97
22. Citation : Attribution Gimmick or More Than That?
- Dr. Shilpagauri Prasad Ganpule 101

may be based on the work of others. If so, this may also constitute plagiarism.

Scientific integrity

Both researchers and research institutions must promote norms for good scientific practice.Scientific integrity is about maintaining and complying with good scientific practice.Misconduct is serious breach of good scientific practice associated with the collectivecommitment to the pursuit for truth. Researchers have an obligation to truthfulness, andscientific misconduct implies misleading others through lying, concealment or distortion.The most serious examples of misconduct are *fabrication and falsification* of data andplagiarism.The norm of scientific integrity applies in full to all types of research and inevery stage of the research process. Institutions are required to have routines that promote integrity and prevent misconduct. Institutions must also have procedures for handling suspicions and accusations of scientific misconduct. Universities, university colleges and other educational institutions have a special responsibility to ensure that students and others receive training in research ethics and scientific integrity. This means that norms for good citation practice and good scientific practice must be communicated in teaching and supervision throughout students' academic careers, and that established researchers should serve as good role models in their teaching and research.

Data sharing

Research material should be made available to other researchers for secondary analysisand further use.Sharing of research data is often a prerequisite for building up knowledge, comparingresults and critically testing the work of others. Improved openness and quality assurancecan be achieved by sharing data. At the same time, data sharing gives rise to ethical challenges relating to privacy and confidentiality. Therefore, the norm of transparency anddata-sharing, particularly in large-scale registry research, should be balanced against otherconsiderations and requirements of research ethics.Generally, those responsible for collecting material have the priority right to use itin analyses and in publications. Data acquired with the aid of public funding must be madepublicly available after a short period.

Conclusion

Ethical considerations often have a wider reach than purely legal rules and impartialityrequirements Conflicting interests can

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh Pune

possible in ... research projects, as to who will be listed as the ... publication, and how responsibilities and tasks are to be distributed among the authors.

Good citation practice

All researchers and students are obliged to follow good citation practice. This is aprerequisite for critical examination and important for enabling further research.Researchers and students are under an obligation to provide accurate references to theliterature they use, whether this is primary or secondary literature. This must be accountedfor explicitly, also when re-using text from one's own publications in the form of proper citation, When researchers and students obtain information from sources outside their research – such as public documents or the internet – they must provide accurate references that make it possible to trace the information back to the source.References should usually specify chapters or pages, so that other persons can check thequotes and references. This enables critical examination of assertions and arguments,including of how the sources are used.Both scientific disciplines and research institutions are responsible for establishing and communicating rules for good citation practice, as well as for creating understanding of these norms, ensuring compliance, and reacting to misconduct. Each researcher or student must conduct their research with integrity, and handle their sources honestly. Supervisors have a special responsibility for following up students' knowledge of and attitudes towards research ethics, so that they may exercise good citation practice in future work.

Plagiarism

Plagiarism is unacceptable and constitutes a serious breach of recognized norms ofresearch ethics.A plagiarist undermines not only his or her own reputation as a researcher, but also thecredibility of the research. Both researchers and research institutions are responsible forpreventing plagiarism.Plagiarism in research ethics is taking something from someone else and presentingit as one's own without correctly citing their sources. Plagiarism violates the duty of truthfulnessin science, and the requirement of originality, humility and collegiality. Researchers

who build on the work of others must cite their sources in accordance with good practice.The most obvious type of plagiarism is pure duplication. Plagiarism can nonethelesstake other forms, for example the use of ideas, hypotheses, concepts, theories, interpretations, designs, illustrations, results etc. Citing another wo early in one's own text and thenmaking extensive further use of without subsequent citation may also be plagiarism.It is important distinguish between direct quotes and paraphrasing in footno

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

often integralparts of the research process. Different academic approaches and theoretical positions mayalso allow for different, but nonetheless reasonable, interpretations of the same material.Consequently, it is important to reflect on and account for how one's own values and attitudesaffect the choice of topic, data sources and interpretations.

Co-authorship

Researchers must observe good publication practice, respect the contributions of otherresearchers, and observe recognized standards of authorship and cooperation.Academic publishing is critical for ensuring that research is open and accountable. At thesame time, publishing raises different ethical challenges and dilemmas. The research communityis characterized by strong competition and great pressure to publish, which oftenputs pressure on recognized norms of research ethics. For example, the norm of originalitymay easily conflict with the norm of humility, and differences in authority and power mayeasily come into conflict with integrity and impartiality. Co-authorship is also linked tothe distribution of responsibilities among different contributors.In principle, four criteria define rightful authorship. They must all be met, as stated inthe recommendations of the International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE):

1)The researcher must have made a substantial contribution to the conception and design *or* the data acquisition or the data analysis and interpretation.

2) the researcher must have contributed to drafting the manuscript or critical revision of the intellectual content of the publication.

3) the researcher must have approved the final version before publication.

4)the researcher must be able to accept responsibility for and be accountable for the work as a whole unless otherwise specified.

It is common practice in the humanities and social sciences to require that co-authors haveactually helped write and complete the manuscript. Only those who have actually contributedto the analysis *and* writing of a scienti?c work may be credited as co-authors. In other words, it is not enough to have contributed to the intellectual work with the article in abroad sense, for example a combination of data acquisition, critical revision and approvalof the end product. Other contributors must be credited or thanked in footnotes or a closingnote.All forms of honorary authorship are unacceptable. Authorship must be limited topersons who have provided significant intellectual input to the research. General guidance,provision of funding or data acquisition do not in themselves qualify for co-authorship.An agreement must be made as early as

interests, this may undermine confidence in the research, both in the academiccommunity and among the public generally.

References :

1 There is also an Act relating to ethics and integrity in research
2 Internationally the first two are usually linked to the term Research Integrity (RI), while the latter two are linked to the wider term Responsible Research and Innovation (RRI).
3 NESH, Ethical Guidelines for Internet Research, Oslo (2003) 2016.
4 Section 1-5 of the Universities and Colleges Act.GUIDELINES – NESH 7Ethics Act)
5 The Research Council of Norway, Open Access to Research Data, Policy for Open Access, Oslo 2014

Dr.Harshal Jadhav

Economics

Gramonnati Mandal's

Arts, Commerce & Science College

Narayangaon, Taluka - Junnar, Dist - Pune. 410504

Email : acsc232@gmail.com, Website : acscnarayangaon.com

NAAC -Re-accredited 'A' Grade College Affiliated to Savitribai Phule Pune University ID. No. PU/PN/AC/100(1993)

Silver Jubilee Year 2017-18

State Level Seminar

on

Recent Trends in Banking Sector

बँकिंग क्षेत्रातील नवे प्रवाह

6th & 7th January 2018

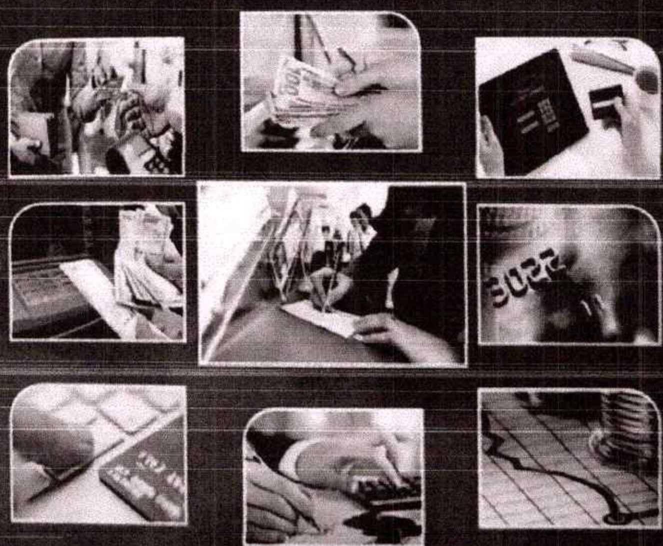

Silver Jubilee 1993-2018

Organized by

Department of Economics

Sponsored By

Savitribai Phule Pune University

Board of College and University Development (BCUD)

(Quality Improvement Program)

ISBN : 978-93-87317-99-4

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

Scanned by CamScanner

27	**Green Banking in India** Dr. Harshad laxman jadhav Prof. Gajanan Jagtap	123
28	**Emerging Trends in Banking in India** Mr. Mahesh Ashok Padhye	127
29	**E-Banking in India: Challenges and Opportunities** Dr. S. D. Takalkar Prof. Sarade sarika pandurang	130
30	**Recent Trends in E-Banking Services** Dr. Bhosale J. P.	136
31	**Banking Services in The Globalised World** Prof. A. R. Ghumatkar	142
32	**Role of Banking System in the Economicdevelopment** Dr. Vinod Tulshidas Pate	147
33	**Recent Trends in Indian Banking Sector** Dr. Jagadale A. A.	152
34	**Digital Banking – Bank Strategies and Consumer Behavior** Prof. M. K. Kalbhor Prof. V. S. Modhave	158
35	**To Study Cashless Economy"** Mr. Kekane maruti arjun & Mr. Mokal sushant ramnath	162
36	**Emergimg Trends in Indian Banking Sector** Prof. A. T. Korhale, Prof. S. S. Mule, Prof. S. B. Kharat	165
37	**E-Banking; A New Horizons in Cash-Light India** Mr. Anurag Sharma	171
38	**MUDRA Bank: Weighing the Possible Benefits** Yuvradnim Mathure	182
39	**Recent Trends in Banking Sector** Saniya Sharif	185
40	**Recent Trend in Banking: Benefits Andrelated Issues (Online Banking)** Miss. Supriya Alhat	188
41	**Pradhanmantri Jan Dhanyojana(PMJDY)** Sujata V. Aher	191
42	**A Study on Customer Perception on Internet Banking : In My Town Gulbarga.** Prof. Ashwini Math	194

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

Scanned by CamScanner

ISBN: 978-93-87317-99-4

Green Banking in India

Dr. Harshad Laxman Jadhav
Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Babasaheb Ambedkar College Aundh, Pune.
Email : harshad.jadhav9921@gmail.com
AND Prof. Gajanan Jagtap
ACS College Narayangaon

Introduction

The banking industry influences economic growth and development, both in terms of quality and quantity, leading to a change in the nature of economic growth. Therefore, banking sector plays a crucial role in promoting environmentally sustainable and socially responsible investment. Banks may not be the polluters the mselves but they usually have a banking relationship with some companies/investment projects that are polluters or could be in future. Therefore, banking sector plays a crucial role in promoting environmentally sustainable and socially responsible investment. Banks may not be the polluters themselves but they usually have a banking relationship with some companies and their projects- polluters or could be in future. Banking sector is reckoned as environmental friendly in terms of emissions and pollutions. Internal environmental impact of the banking sector such as use of energy, paper and water is comparatively low and clean. Environmental impact of banks is not physically related to the banking activities but with its customer's activities. Therefore, environmental impact of bank's external activity is huge, though difficult to estimate. Environment management in the banking business is considered likely to be risk management. It increases the enterprise value and lowers loss ratio as higher quality loan portfolio results in higher earnings. Therefore encouraging environmentally responsible investments and prudent lending should be one of the responsibilities of the banking sector.

The development of extensive rules for environmental management like resource conservation, clean water act, clean air act, toxic substance control act are also viewed as potentially significant contributor to the recent increase in environmental liability for banking institutions. Adoption of the above principles would offer significant benefits to financial institutions, to consumers and also the stakeholders. There have been attempts to adopt sustainable development strategies from various quarters at international level. Multilateral agencies, international consortium, multilateral financial and development institutions have been advocating for environmental standards and strategies to evaluate investment projects. In the recent years, the international organization for standardization (ISO) has issued series of comprehensive guidelines for incorporating environmental protection and pollution prevention objectives into industrial activity worldwide, known collectively as ISO 14000. It will certainly give the much needed impetus for the banking industry to expand the use of environmental information in their credit extension and investment decisions. The banking operation targets a certain long-term rate of return on their

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

Scanned by CamScanner

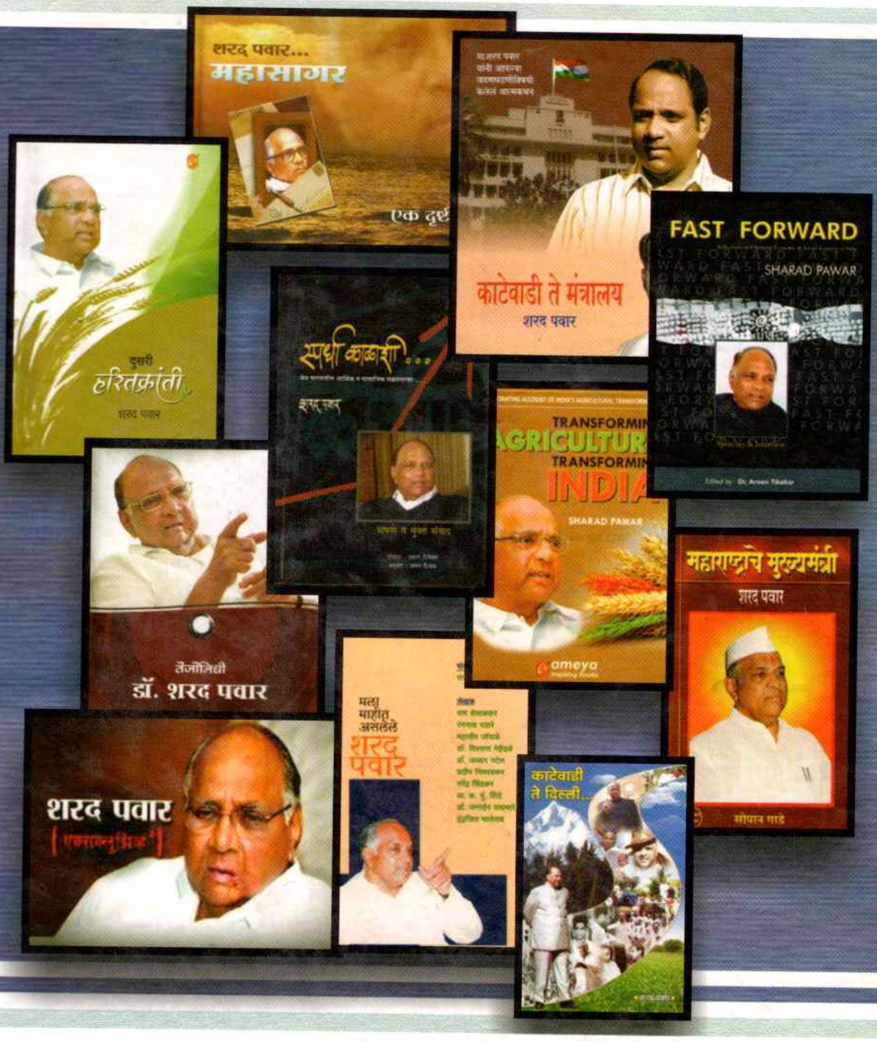

छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी कार्य केले. त्यांचे विचार आणि कार्याचा वारसा जपत राज्य ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा पवार साहेबांनी उमटविला. त्यांनी समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, कला, क्रीडा, कृषी, ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रात कार्य केले आहे. विसाव्या शतकातील एक जाणता राजा असे मी त्याचे वर्णन करेन. इतरांपेक्षा वेगळी दृष्टी असणारा, आशावादी, शून्यातून विश्व निर्माण करणारा, साधी राहणी व उच्च विचारसरणी असणारा, वैज्ञानिकांनाही सूचणार नाही अशा संकल्पनाचा उद्गाता, मोठ्या मनाचा, कलाप्रेमी माणूस, प्रचंड जनसंपर्क असणारा दूरदृष्टीचा व प्रतिभासंपन्न लोकनेता अशी त्यांची जनमानसात प्रतिमा आहे.

श्रीनिवास पाटील
(राज्यपाल, सिक्कीम)

ISBN : 978-93-88671-06-4
स्कायलाईट पब्लिकेशन, पुणे-४८

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pu...

४२. अष्टावधानी व्यक्तिमत्त्व

-डॉ. संजय नगरकर

'चर-चरित -चरित्र' ही 'चरित्र' या शब्दाची अर्थोत्पत्ती असून, घावरातील 'व्यक्ती' ही ज्यावेळी साहित्याचा विषय होते, त्यावेळीच 'चरित्र' या साहित्यप्रकाराची चाहूल लागलेली असते. प्राचीन काळापासून हा साहित्यप्रकार अनेकांनी अनेक प्रकारे हाताळला. कधी गद्य स्वरूपात तर कधी पद्य स्वरूपात. विशिष्ट काळाच्या क्षितिजावर ज्या ज्या व्यक्तींनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा, विचारांचा, तत्त्वज्ञानाचा ठसा उमटविला, त्या-त्या व्यक्ती चरित्राचा विषय झाल्या. जसे म्हाइंभटांनी चक्रधर स्वामींच्या जीवनचरित्राचा वेध घेताना 'लीळाचरित्र' हे मराठीतील पहिले गद्य चरित्र, तर संत नामदेवांनी ज्ञानेश्वरादी भावंडांच्या विशेषत: संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधी अवस्थेवेळी भावभक्तिने 'आदि - तीर्थावळी - समाधी' सारखे पहिले पद्यचरित्र साकार केले. महिपतीबुवा ताहराबादकर, अनेक बखरकार यांनी कोणत्या ना कोणत्या प्रेरणेतून चरित्रवजा लेखन केले. परंतु एक साहित्यप्रकार म्हणून त्यास अधिमान्यता व स्वतंत्रपण प्राप्त झाले ते इंग्रजांच्या आगमनानंतर आलेल्याBiography या प्रकाराच्या प्रभावातूनच. राजकीय, सामाजिक, वैज्ञानिक, धार्मिक, औद्योगिक, साहित्यिक, क्रीडा अशा नानाविध क्षेत्रातल्या व्यक्तिंच्या जीवनाचा वेध घेणारी अनेक चरित्रे त्यानंतर जाणीपूर्वक लिहिली जाऊ लागली. खरे तर चरित्र हा प्रकार अ.म. जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे, '' चरित्रकार चरित्र विषयाच्या बाह्य जीवनाकडून आंतर जीवनाकडे जाण्याचा प्रयत्न करतो, म्हणजे त्याच्या जीवनातील विविध प्रसंगांवरून त्याच्या स्वभावावर किंवा मन:प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करतो''.' असा माणसाच्या अंतरंगासह बाह्यरुपाचा पट मांडणे हा चरित्रकाराचा उद्देश असतो. परंतु बरीचशी चरित्रे ही सोलीव स्वरुपात लिहिली जातातच असे नाही. गुणगौरवाचाच अतिरेकी वापर केला जातो. खरे तर चरित्रकार हा समीक्षक असतो. अत्यंत अलिप्ततेने त्याने चरित्रनायकाच्या जीवन प्रवासाचा आलेख मांडला पाहिजे. काही चरित्रनायक याबाबतीत अपवाद आहेत असे म्हणावे लागेल. त्यापैकी एक म्हणजे मा. खा. शरदचंद्रजी पवार होत. त्यांच्या चरित्रपर ग्रंथांचा धांडोळा घेतल्यानंतर वाङ्मयीन व वाङ्मयबाह्य वैशिष्ट्ये पुढे येतात, त्यांचा लेखाजोखा या शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शरदचंद्रजी पवार यांच्यावरील चरित्रात्मक ग्रंथसंपदा

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिला जात असताना 'शरद पवार' हा

वाचा उल्लेख केल्याशिवाय तो इतिहास पूर्णत्वास जाऊच शकणार नाही.

'' रंगुनी रंगात साऱ्या
रंग माझा वेगळा
गुंतुनी गुंत्यात साऱ्या
पाय माझा मोकळा''

ह्या सुरेश भटांच्या काव्यपंक्तींची आठवण त्यांच्या चरित्रात्मक लेखनाचा वेध घेताना होते. त्यांच्या स्वलिखित आत्मचरित्राची तिसरी आवृत्ती 'लोक माझे सांगाती' ह्या नावाने लवकरच राजहंस प्रकाशन संस्थेने प्रकाशित केली आहे. तत्पूर्वी अनेकांच्या आस्थेचा, गौरवाचा विषय झालेले शरदचंद्रजी पवार हे गेल्या पन्नास वर्षांतील सर्वाधिक बहुचर्चित व्यक्तिमत्त्व आहे. नुकताच त्यांचा अमृतमहोत्सवी वाढदिवस संसदेत साजरा झाला, तेव्हा याची प्रचिती आली. खरे तर अनेक पत्रकार, टीकाकार व पुरस्कर्ते यांनी कधी वृत्तपत्रातून तर कधी नियतकालिकांमधून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारे स्फुट चरित्रलेख लिहिले, तर काहींनी ग्रंथरुपाने त्यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला. त्यात 'आम्ही पाहिलेले शरद पवार' (संपा. अरुण शेवते), 'महाराष्ट्र : एक दृष्टिकोन' शरद पवार, (संपादक दादासाहेब रुपवते), 'यशवंतराव ते विलासराव' (मधुकर भावे), 'भावलेली माणसं' (अॅड. रावसाहेब शिंदे), 'मला माहित असलेले शरद पवार', महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री (सोपान गाडे), 'शरद पवार ... महासागर' इ. ग्रंथाचा आधार मी घेतलेला आहे.

सत्यशोधकी वारसा व शरद पवारांचे पुरोगामीत्व

सातारा जिल्ह्यातील नानावळ मूळ गाव असलेल्या व सत्यशोधकी वारसा पुढे चालविणाऱ्या गोविंदराव व शारदाबाई या दांपत्याच्या संसारवेलीवर उमललेले एक फूल म्हणजे शरदरावजी पवार होत. काटेवाडी सारख्या दुष्काळग्रस्त भागात स्थलांतरित झालेल्या पवार कुटुंबाने कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सहवास अनुभवला. गोविंदरावांनी कर्मवीरांच्या साह्याने बारामती येथे शाहू हायस्कूल स्थापन केले. स्वत: पवार साहेबांनी या शाळेत काही काळ शिक्षण घेतले. बंधू वसंतराव शे.का.प. पक्षाचे कार्य करीत. हाच वारसा लाभलेल्या शरद पवारांनी आजीवन पुरोगामीत्व जपले आणि जोपासले. त्यांच्या एक नव्हे तर अनेक आठवणी चरित्रपर लेखनातून आलेल्या आहेत. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या विभागीय उद्घाटन प्रसंगी बोलताना ते म्हणतात,'' सरकारी हुकूमांनी मानसिक परिवर्तन घडू शकत नाही. उदा. आपल्या देशात अस्पृश्यताविरोधी कायदा आहे म्हणून माणसांची मने खरोखर बदलली आहेत का ?.... समाज परिवर्तनासाठी सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून फुले-आंबेडकरांचा विचार समाजमनात

आहेत. पण त्यांच्यावर विश्वासाने एखादी जबाबदारी सोपवली पाहिजे. आजची सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थिती बदलली आहे. त्यामुळे बदलत्या संदर्भानुसार आपली विचारसरणी बदलणे महत्त्वाचे असल्याचा उल्लेख मा. पवारसाहेबांनी केला आहे. सावित्रीबाईंच्या ह्या लेकी आधुनिक महाराष्ट्रालाच नव्हे तर देशाला एक नवा मार्ग दाखवण्याचे कार्य करतील असा आशावादही मा.पवारसाहेब व्यक्त करताना दिसतात. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नेमकेपणाने बोट ठेवण्याचे कार्य मा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांनी केले आहे.

अशा प्रकारे आपणास मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान सांगता येते. आधुनिक महाराष्ट्राचा दिशादर्शक प्रतिभासंपन्न लोकनेता, कष्टकरी जनतेला, वंचित-उपेक्षित घटकांना हक्क मिळवून देणारा, महिला सक्षमीकरणाचा महामेरू, हरितक्रांतीचा प्रणेता अशा विविधांगी गोष्टींनी आपण मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांना ओळखतो. प्रत्येक काळात महापुरुष जन्माला येतात आणि त्या त्या काळातील प्रश्न सोडवतात. मला असे वाटते ज्यांना अष्टपैलू व्यक्तिमत्व लाभले आहे जे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कला, क्रीडा, कृषी ह्या क्षेत्रात यशस्वी ठरले आहेत. ते मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे आधुनिक महाराष्ट्राचे कर्ते समाजसुधारक आहेत. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात जे योगदान दिले तशाच स्वरूपाचे योगदान मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे देत आहेत. पुढे जाऊन मी असे म्हणेन की ह्या समाजसुधारकांचा शैक्षणिक वारसा तेवढ्याच ताकदीने चालविण्याचे कार्य मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे करीत आहेत.

संदर्भ -

१) कर्णिक मधु मंगेश, 'सांस्कृतिक महाराष्ट्र' (१९६० ते २०१० भाग २) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-२०११, पृ.क्र. १६३, १६४
२) भोंगळे सुधीर (संपा) 'राष्ट्रवादी', प्रकाशन राष्ट्रवादी भवन, मुंबई वर्ष पाचवे, अंक ४७, जून २०१३, पृ.क्र. ६,७.
३) तत्रैव, पृ.क्र. ९
४) तत्रैव, पृ.क्र. ९
५) तत्रैव, पृ.क्र. ७१

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

Dr. Atul Chaure

Marathi

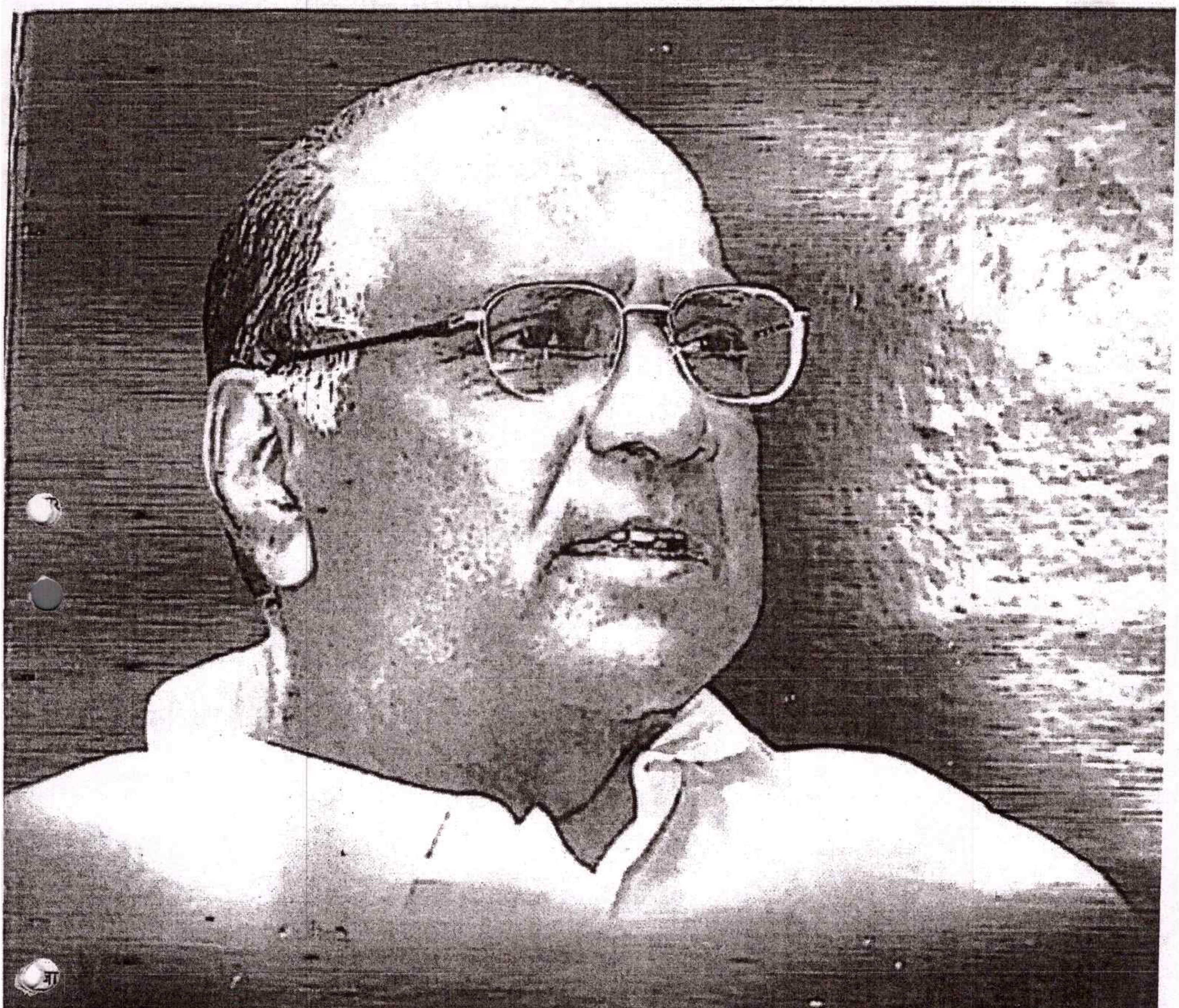

द्रष्टे लोकनेते

शरद पवार साहेब

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

संपादक : प्राचार्य डॉ. अरविंद बुरुंगले

- प्रा. मयूर गायकवाड २२७

३७. देशाचे पुरोगामी नेते

३८. पवारसाहेबः एक प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व - सौ. अंजना शिंदे २३१

३९. मराठी भाषा, साहित्य व कलाविषयक जाणता राजा

- डॉ. पांडुरंग भोसले २३५

४०. लोकनेते मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

- प्रा. मारोती कांबळे २३७

- डॉ. महालिंग डोंगरे २४१

४१. जनसामान्यांचा सर्वमान्य नेता

- डॉ. संजय नगरकर २४२

४२. अष्टावधानी व्यक्तिमत्त्व

४३. सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रातील एक युगपुरुष

- विक्रम कदम २४८

४४. लोकनेते शरदराव पवार' चरित्रग्रंथाची आशयवैविध्यता व भाषाशैली

- डॉ. सुभाष आहेर २५१

४५. 'लोकनेता :शरदचंद्रजी पवार - प्रा. सुखदेव कोल्हे २५७

४६. 'लोकनेते शरदरावजी पवार' या ग्रंथाचे एक अवलोकन आणि आकलन

- प्रा. संतोष पवार २६७

४७. मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान

- प्रा. एल. पी. तांबे २७१

४८. स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा - डॉ. रेश्मा दिवेकर २७५

४९. शरद पवार- एक झंझावात - सचिन कोकाटे २७९

५०. शरद पवार यांचे कृषिविषयक धोरण - डॉ. मनीषा बटवाल (कोल्हे) २८१

५१. लोकनेते मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे महिला सक्षमीकरणाचे धोरण

- प्रा. सौ. सरोज पांढरबळे २८६

५२. भटक्या विमुक्तांचे उद्गाते मा. शरदचंद्रजी पवार - प्रा. सुप्रिया पवार २९०

५३. शरद पवारः एक पुरोगामी नेतृत्व- - डॉ. राजेंद्र खंदारे २९४

५४. लोकनेते मा.शरदचंद्रजी पवार यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

- डॉ. अतुल चौरे २९८

- प्रा. चिंतामण धिंदळे

५५. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांचा महिलाविषयक दृष्टिकोन

- डॉ. बाबासाहेब शेंडगे ३०३

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

द्रष्टे लोकनेते

शरद पवारसाहेब

Drashte Loknete

Sharad Pawarsaheb

ISBN : 978-93-88671-06-4

© जयश्री बुरुंगले

- संपादक मंडळ -

प्राचार्य डॉ. अरविंद बुरुंगले

डॉ. प्रभंजन चव्हाण	डॉ. पांडुरंग भोसले

डॉ. संजय मेस्त्री	डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सोनू लांडे	डॉ. वैशाली पाटील

प्रा. नम्रता मेस्त्री

(या पुस्तकातील लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.)

- प्रकाशक -

स्कायलाईट प्रकाशन,

कोंढवा खुर्द, पुणे-४८

मो. ९८९०९१६००५

- मुखपृष्ठ -

विनायक संकपाळ

- मुद्रक -

श्री गजानन प्रेस, सातारा

- मूल्य -

रु. २००/-

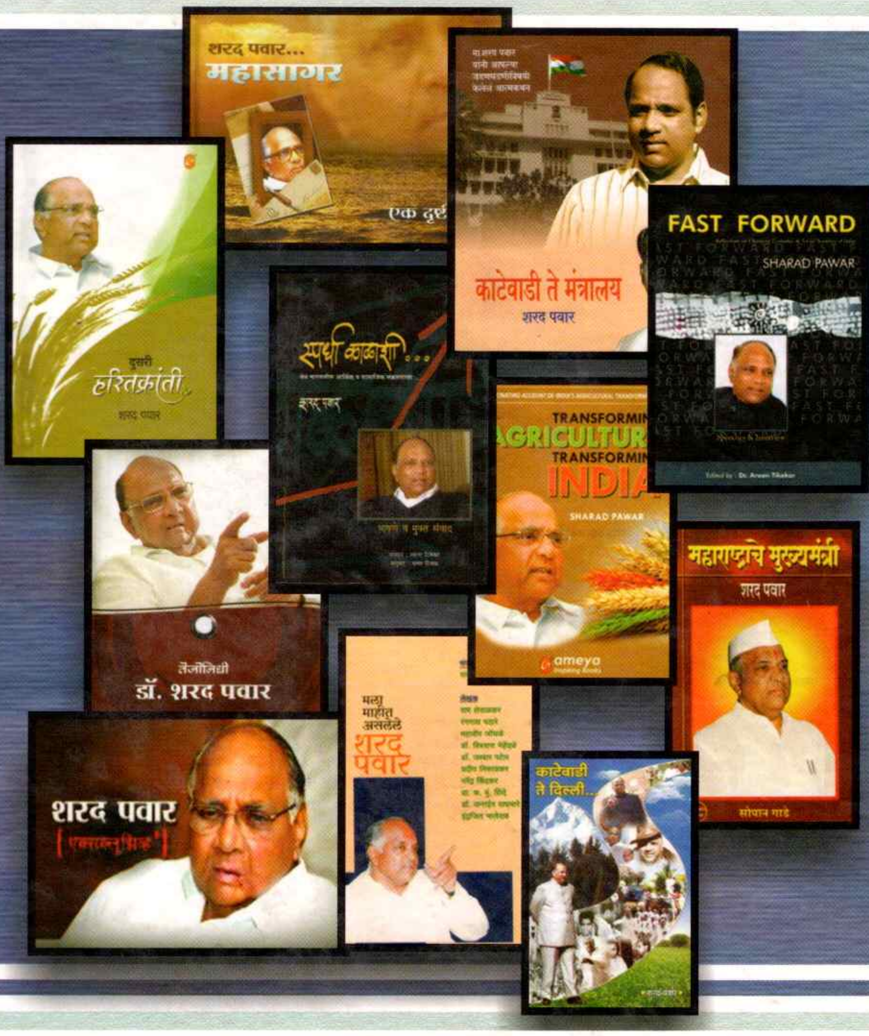

छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी कार्य केले. त्यांचे विचार आणि कार्याचा वारसा जपत राज्य ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा पवार साहेबांनी उमटविला. त्यांनी समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, कला, क्रीडा, कृषी, ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रात कार्य केले आहे. विसाव्या शतकातील एक जाणता राजा असे मी त्याचे वर्णन करेन. इतरांपेक्षा वेगळी दृष्टी असणारा, आशावादी, शून्यातून विश्व निर्माण करणारा, साधी राहणी व उच्च विचारसरणी असणारा, वैज्ञानिकांनाही सूचणार नाही अशा संकल्पनाचा उद्‌गाता, मोठ्या मनाचा, कलाप्रेमी माणूस, प्रचंड जनसंपर्क असणारा दूरदृष्टीचा व प्रतिभासंपन्न लोकनेता अशी त्यांची जनमानसात प्रतिमा आहे.

ISBN : 978-93-88671-06-4

श्रीनिवास पाटील
(राज्यपाल, सिक्कीम)

स्कायलाईट पब्लिकेशन, पुणे-४८

५४. लोकनेते मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

-प्रा. चिंतामण धिंदळे/ डॉ. अतुल चौरे

महाराष्ट्रराज्य साहित्य, कला, संस्कृती, शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, आर्थिक प्रगती व विविधांगी उद्योगनिर्मितीवर नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. भारत देशातील आघाडीचे पुरोगामी राज्य म्हणून महाराष्ट्राने आपले स्थान कायम ठेवले आहे. कारण महाराष्ट्राला पुरोगामी विचारवंतांचा एक दिर्घ वारसा लाभला आहे. महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारक म्हणून जगन्नाथ शंकर शेठ, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, लोकहितवादी, गोपाळ हरी देशमुख, भाऊदाजी लाड, विष्णुशास्त्री पंडित यांचा उल्लेख केला जातो. यांनी समाजसुधारणेच्या तळमळीतून समाजातील रूढी, परंपरा, आचार, विचार, अंधश्रद्धा यावर प्रखर टीका केली. त्यानंतर सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने व प्रत्यक्ष सामाजिक कार्याने स्त्रियांना आणि बहुजन वर्गातील मुलांना शिक्षणाचा मार्ग खुला झाला. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाला दिलेले महत्त्व, आगरकर, रानडे, वि.रा.शिंदे यांनी केलेले तर्कशुद्ध समाज जागरण ह्यामुळे समाजात झालेले परिवर्तन, तसेच 'शिका संघटित व्हा व संघर्ष करा' असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला संदेश. संत गाडगे महाराज व संत तुकडोजी महाराज यांनी केलेली जनजागृती तसेच रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात केलेले शैक्षणिक कार्य एक मैलाचा दगड ठरावे असे आहे. ह्या संदर्भात हेरंब कुलकर्णी म्हणतात ''शिक्षणावर भाष्य करण्यापेक्षा गावोगावी पायी फिरून भाऊरावांनी दुर्गम ठिकाणी शाळा सुरू केल्या. कोणत्याही देणग्यांची वाट न पाहता केवळ श्रमाच्या आधारे त्यांनी शाळा उभारून ग्रामीण शिक्षणाला गती दिली. महाराष्ट्रात आज बहुजन समाजातील मध्यमवर्ग, उच्चशिक्षित वर्ग व राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यांचे वाढते प्रमाण हे भाऊरावांच्या प्रयत्नांचे फळ आहे.''[१] यावरून आपणास कर्मवीर भाऊराव पाटलांची दूरदृष्टी दिसून येते. आधुनिक महाराष्ट्राला कर्तृत्ववान, बुद्धिमान, नेता मिळवून देण्यास आद्य समाजसुधारकांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्राच्या भूमीला मा. यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारखे दूरदृष्टीचे नेतृत्व लाभले आणि त्यांचाच वारसा पुढे तन-मन-धन लावून ज्यांनी चालवला ते आपल्या सर्वांचे लाडके आदरणीय मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब. त्यांची ख्याती फक्त महाराष्ट्रापुरतीच मर्यादित नाही तर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळींवर त्यांनी आपल्या कार्यांचा ठसा उमटवलेला आहे. त्यांनी राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कला, क्रिडा, कृषी आणि एकूणच सार्वजनिक जीवनात माती-नाती यांच्याशी आपलं नातं घट्ट केले आहे. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत मा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांनी मोलाची भूमिका अदा केली आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान -

मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब ह्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान मोलाचे आहे. कारण काळ बदलला की काळाबरोबर समाजातले प्रश्न बदलतात. समाजातील बदललेले प्रश्न सर्वसामान्य माणसांना दिसत नाहीत. जे व्यक्तिमत्त्व असामान्य आहे किंवा जे काळाचे पुढे जाऊन पाहतात अशाच द्रष्ट्या माणसांना त्या प्रश्नांची जाणीव होते. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणामध्ये माणूस एकमेकांच्या संपर्कात आला आहे. कॉम्प्युटर, इंटरनेट, मोबाईल यामुळे जग एकमेकांना जोडले गेले आहे. प्रत्येकाला माहितीची दालने खुली झाली आहेत. महाराष्ट्रात आता १९ व्या शतकातील प्रश्न राहिले नाहीत. काळाबरोबर प्रश्न बदलले आहेत. काळाबरोबर शिक्षणाचे संदर्भ बदलले आहेत. पण बदललेल्या प्रश्नाकडे आदरणीय मा.पवारसाहेब एका वेगळ्या नजरेने पाहतात. त्यांना जाणवलेले प्रश्न काळाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या ५३ व्या पुण्यतिथी निमित्त (९ मे २०१२) रोजी कार्यक्रमात बोलताना ते म्हणाले की,''एवढ्या खंडप्राय देशातील कोट्यावधी लोकांचे प्रश्न सोडवायचे कसे ? ही प्रचंड मनुष्यशक्ती संपत्तीत परिवर्तित करायची कशी ? याचा मार्ग फक्त एकच आहे आणि जो मार्ग अण्णांनी स्वीकारला तो म्हणजे 'ज्ञानदानाचा मार्ग' ज्ञानी पिढी ही देशाची संपत्ती होऊ शकते, देशाचा ठेवा होऊ शकतो आणि आज आम्ही सगळ्या जगाचे जे चित्र पाहतो, त्यामध्ये दिवसेंदिवस ज्ञानसंपन्न तरूण पिढी हा भारताचा ठेवा सगळ्या जगामध्ये शिकायला जाऊ लागला आहे. फक्त ते ज्ञान कालानुरुप, आजच्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची ताकद असलेले आणि प्रश्न सोडवू शकण्याची कुवत असलेल्या या दर्जाचे ज्ञान उपलब्ध करून दिले पाहिजे.''[२] यावरून आपणास मा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांच्या दूरदृष्टीचा परिचय येतो. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या काळात ग्रामीण भागात घरा-घरात शिक्षण पोहचणे ही काळाची गरज होती. आज शिक्षण ग्रामीण भागातील घराघराबरोबरच आदिवासी पाड्यावर पोहचलेले आहे. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जीवनात येणारे असंख्य प्रश्न सोडवता आले पाहिजेत. इंटरनेटच्या माध्यमातून ज्ञानाचा साठा विद्यार्थ्यांना खुला झाला आहे.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh

आहेत. [illegible] त्यांच्यावर विश्वासाने एखादी जबाबदारी सोपव[illegible] पाहिजे. आजची सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थिती बदलली आहे. त्यामुळे बदलत्या संदर्भानुसार आपली विचारसरणी बदलणे महत्त्वाचे असल्याचा उल्लेख मा. पवारसाहेबांनी केला आहे. सावित्रीबाईंच्या ह्या लेकी आधुनिक महाराष्ट्रालाच नव्हे तर देशाला एक नवा मार्ग दाखवण्याचे कार्य करतील असा आशावादही मा.पवारसाहेब व्यक्त करताना दिसतात. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नेमकेपणाने बोट ठेवण्याचे कार्य मा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांनी केले आहे.

अशा प्रकारे आपणास मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान सांगता येते. आधुनिक महाराष्ट्राचा दिशादर्शक प्रतिभासंपन्न लोकनेता, कष्टकरी जनतेला, वंचित-उपेक्षित घटकांना हक्क मिळवून देणारा, महिला सक्षमीकरणाचा महामेरू, हरितक्रांतीचा प्रणेता अशा विविधांगी गोष्टींनी आपण मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांना ओळखतो. प्रत्येक काळात महापुरुष जन्माला येतात आणि त्या त्या काळातील प्रश्न सोडवतात. मला असे वाटते ज्यांना अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व लाभले आहे जे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कला, क्रीडा, कृषी ह्या क्षेत्रात यशस्वी ठरले आहेत. ते मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे आधुनिक महाराष्ट्राचे कर्ते समाजसुधारक आहेत. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात जे योगदान दिले तशाच स्वरूपाचे योगदान मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे देत आहेत. पुढे जाऊन मी असे म्हणेन की ह्या समाजसुधारकांचा शैक्षणिक वारसा तेवढ्याच ताकदीने चालविण्याचे कार्य मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे करीत आहेत.

संदर्भ -

१) कर्णिक मधु मंगेश, 'सांस्कृतिक महाराष्ट्र' (१९६० ते २०१० भाग २) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-२०११, पृ.क्र. १६३, १६४
२) भोंगळे सुधीर (संपा) 'राष्ट्रवादी', प्रकाशन राष्ट्रवादी भवन, मुंबई वर्ष पाचवे, अंक ४७, जून २०१३, पृ.क्र. ६,७.
३) तत्रैव, पृ.क्र. ९
४) तत्रैव, पृ.क्र. ९
५) तत्रैव, पृ.क्र. ७१

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

८) आधुनिक तंत्रज्ञानाशिवाय तरणोपाय नाही. (संगणक क्रांती, कृषिकेंद्रीत तंत्र, बारामती रोल मॉडेल)

९) शहरांची बांधबंदिस्ती व नागरिकांचे प्रश्न सोडविणे.

रयत शिक्षण संस्था व शरदरावजी पवार

खरे तर रयत शिक्षण संस्था आणि शरदरावजी पवार ह्या अतूट नात्याची विण त्यांच्या जन्मापूर्वीच विणली गेली होती. रयतेची पंढरी सातारा ही पवार घराण्याची जन्मभूमी होती. गोविंदराव आणि कर्मवीरांच्या स्नेहातून बारामती येथे उभे राहिलेले शाहू हायस्कूल ही पवार साहेबांची संस्कारभूमी व पुढे मुख्यमंत्री झाल्यावर रयतेचे अध्यक्षपद मिळाल्यानंतर रयत शिक्षण संस्था ही त्यांची कर्मभूमी बनली ती आजतागायत. अध्यक्ष म्हणून पदभार स्वीकारल्यानंतर त्यांनी केलेले भाषण आणि आजतागायत अध्यक्षपदाची जबाबदारी पार पाडताना संस्थेला दिलेली दिशा ही कर्मवीरांच्या विचारांचा वारसा जपणारी आहे. ९ मे च्या कर्मवीर स्मृतिदिनी पवार साहेब संस्थेत अभिवादन करण्यासाठी येतात, तेव्हा रयतेच्या या पंढरीत सर्व रयतेचे वारकरीही जमा होतात. राजकारणाचे जोडे बाहेर ठेवून या रयत मंदिरात सर्व पक्षांचे, जाती-धर्मांचे अधिकारी, पदाधिकारी, कार्यकर्ते, रयतसेवक अखंडपणे रयतेच्या हिताचा विचार करतात. ही किमया पवार साहेबांनी साधली आहे. ९ मे १९८८ दिनी अध्यक्षस्थानावरून सर्व रयत परिवाराला संबोधित करताना ते म्हणाले होते, ''आज महाराष्ट्राच्या समोर या क्षेत्रातले आव्हान कोणते असेल तर निरक्षरतेचे फार मोठे आव्हान हे आहे ... संस्थेच्या सर्व घटकांनी किमान जेथे जेथे विद्याशाखा आहेत, तिच्या ५-६ कि.मी. परिसरात साक्षरतेचे काम आम्ही हातात घेऊ शकतो का? ... मुलींच्या शिक्षणाची हेळसांड दूर होणे अगत्याचे आहे. समाजाची मानसिकता वेगळी आहे. राष्ट्रसमृद्धीसाठी स्त्रीशिक्षण आवश्यक ... तसेच अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या मुलांचा प्रश्न ... संगणक शिक्षण ... धंदेविषयक शिक्षण... सर्वच बाबतीत दर्जा वाढविण्याची खबरदारी... अण्णांनी लावलेल्या झाडाची निगा राखण्याचे काम सेवक, कार्यकर्ते, सर्वांचे''[८] हे त्यांचे उद्गार व आजही प्रत्येक ९ मे च्या स्मृतिदिनी केले जाणारे मार्गदर्शन रयत शिक्षण संस्थेला नवी दिशा देणारे असते. रयत सेवकांच्या मनातील मळभ दूर करणारे असते. शरद पवारांच्या दूरदृष्टीची झलक या मार्गदर्शनातून झळकून जाते. असे हे अतूट नाते आज आणखी दृढ झालेले आहे.

समारोप

खरे तर 'चरित्र' हा साहित्यप्रकाराच्या ओळखीने सुरू झालेल्या या शोधनिबंधाने पुढे पवार साहेबांवर लिहिल्या गेलेल्या चरित्रात्मक लेखांची समीक्षा होण्याकडे वाटचाल ... हा प्रथम उद्देश होता, परंतु चरित्रनायक शरदचंद्रजी पवार यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे ... आणि कार्यकर्तृत्वच असे नेत्रदिपक आहे की, एका शोधनिबंधात ते बंदिस्त न ... येणारे आहे. हा शोधनिबंध म्हणूनच त्यांच्या व्यक्तीवैशिष्ट्यांबरच येऊन ... आहे.

... -
१) जोशी अ.म., 'चरित्र-आत्मचरित्र' (तंत्र आणि इतिहास), स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र.आ. १९५६, पृ. २०७
२) शरद पवार, 'महाराष्ट्र : एक दृष्टिकोन', (संपादक - दादासाहेब रूपवते) ... यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई. आ.प. २५ नोव्हेंबर, १९८९, पृ. २१
३) शरद पवार, 'काटेवाडी ते दिल्ली', (सपा. 'आम्ही पाहिलेले शरद पवार', संपा.-अरुण शेवते), ऋतुरंग प्रकाशन, आवृत्ती दुसरी, एप्रिल २००७, पृ. २३
४) शरद पवार, उ. नि. पृ. ११
५) शरद पवार, उ. नि., पृ. १-९
६) शरद पवार, उ. नि. पृ. १७३-७५
७) रावसाहेब शिंदे, 'भावलेली माणसं', अमेय प्रकाशन, पुणे, आ. दु. १ एप्रिल, २००७, पृ. २२०
८) मधुकर भावे, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्र. आ., ७ जानेवारी २००८, पृ. ३२४.

■ ■ ■

Mrs Supriya Pawar

History

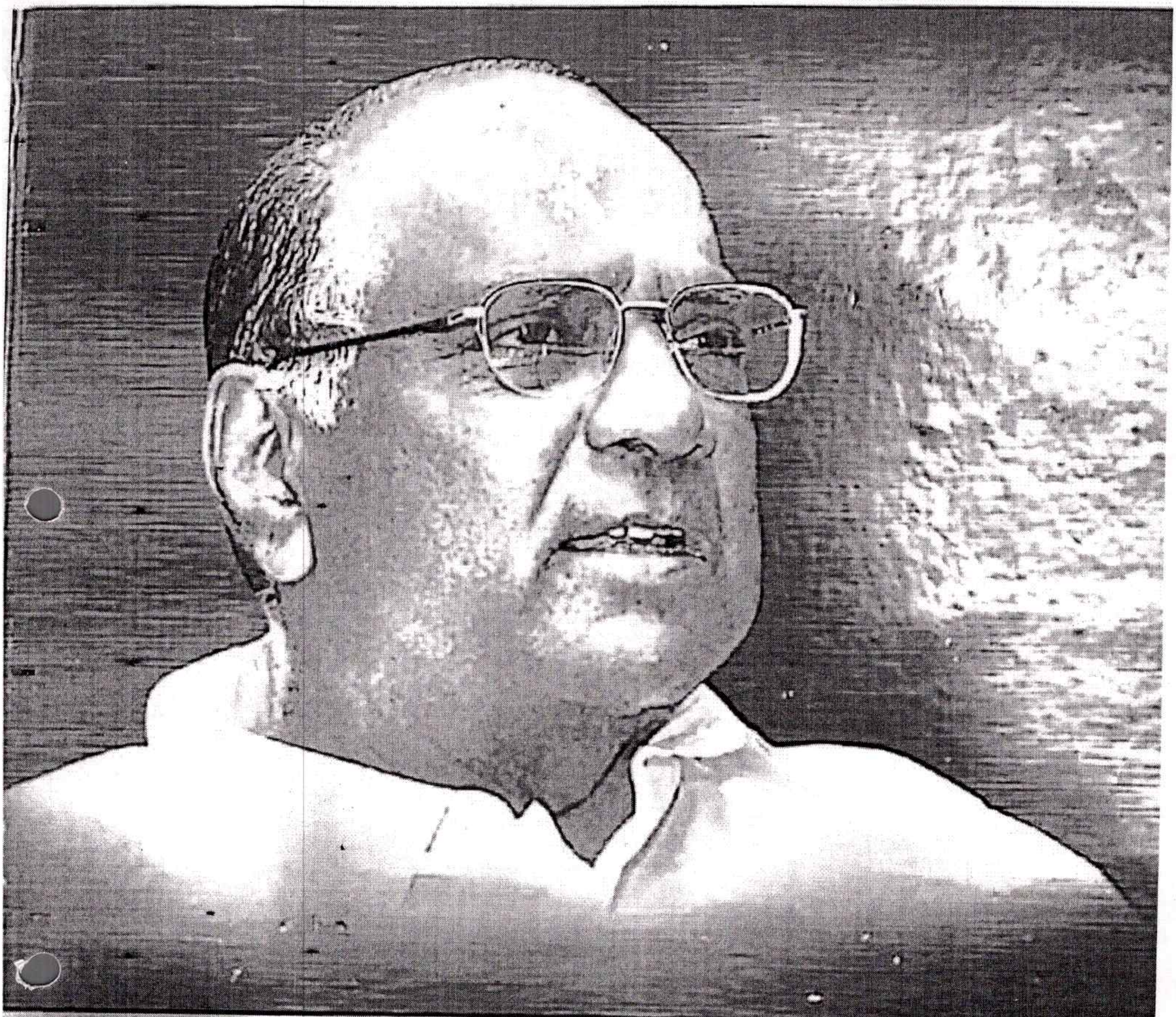

द्रष्टे लोकनेते

शरद पवार साहेब

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

संपादक : प्राचार्य डॉ. अरविंद बुरुंगले

- प्रा. मयूर गायकवाड

३७. देशाचे पुरोगामी नेते २२७

३८. पवारसाहेबः एक प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व - सौ. अंजना शिंदे २३१

३९. मराठी भाषा, साहित्य व कलाविषयक जाणता राजा

- डॉ. पांडुरंग भोसले २३५

४०. लोकनेते मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

- प्रा. मारोती कांबळे २३७

४१. जनसामान्यांचा सर्वमान्य नेता - डॉ. महालिंग डोंगरे २४१

४२. अष्टावधानी व्यक्तिमत्त्व - डॉ. संजय नगरकर २४२

४३. सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रातील एक युगपुरुष

- विक्रम कदम २४८

४४. लोकनेते शरदराव पवार' चरित्रग्रंथाची आशयवैविध्यता व भाषाशैली

- डॉ. सुभाष आहेर २५१

४५. 'लोकनेता :शरदचंद्रजी पवार - प्रा. सुखदेव कोल्हे २५७

४६. 'लोकनेते शरदरावजी पवार' या ग्रंथाचे एक अवलोकन आणि आकलन

- प्रा. संतोष पवार २६७

४७. मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान

- प्रा. एल. पी. तांबे २७१

४८. स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा - डॉ. रेश्मा दिवेकर २७५

४९. शरद पवार- एक झंझावात - सचिन कोकाटे २७९

५०. शरद पवार यांचे कृषिविषयक धोरण - डॉ. मनीषा बटवाल (कोल्हे) २८१

५१. लोकनेते मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे महिला सक्षमीकरणाचे धोरण

- प्रा. सौ. सरोज पांढरबळे २८६

५२. भटक्या विमुक्तांचे उद्गाते मा. शरदचंद्रजी पवार - प्रा. सुप्रिया पवार २९०

५३. शरद पवारः एक पुरोगामी नेतृत्व- - डॉ. राजेंद्र खंदारे २९४

५४. लोकनेते मा.शरदचंद्रजी पवार यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

- डॉ. अतुल चौरे २९८

- प्रा. चिंतामण धिंदळे

५५. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांचा महिलाविषयक दृष्टिकोन

- डॉ. बाबासाहेब शेंडगे ३०३

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

आहेत. पण त्यांच्यावर विश्वासाने एखादी जबाबदारी सोपवली पाहिजे. आजची सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थिती बदलली आहे. त्यामुळे बदलत्या संदर्भानुसार आपली विचारसरणी बदलणे महत्त्वाचे असल्याचा उल्लेख मा. पवारसाहेबांनी केला आहे. सावित्रीबाईंच्या ह्या लेकी आधुनिक महाराष्ट्रालाच नव्हे तर देशाला एक नवा मार्ग दाखवण्याचे कार्य करतील असा आशावादही मा.पवारसाहेब व्यक्त करताना दिसतात. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नेमकेपणाने बोट ठेवण्याचे कार्य मा.शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांनी केले आहे.

अशा प्रकारे आपणास मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान सांगता येते. आधुनिक महाराष्ट्राचा दिशादर्शक प्रतिभासंपन्न लोकनेता, कष्टकरी जनतेला, वंचित-उपेक्षित घटकांना हक्क मिळवून देणारा, महिला सक्षमीकरणाचा महामेरू, हरितक्रांतीचा प्रणेता अशा विविधांगी गोष्टींनी आपण मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब यांना ओळखतो. प्रत्येक काळात महापुरुष जन्माला येतात आणि त्या त्या काळातील प्रश्न सोडवतात. मला असे वाटते ज्यांना अष्टपैलू व्यक्तिमत्व लाभले आहे जे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कला, क्रीडा, कृषी ह्या क्षेत्रात यशस्वी ठरले आहेत. ते मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे आधुनिक महाराष्ट्राचे कर्ते समाजसुधारक आहेत. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात जे योगदान दिले तशाच स्वरूपाचे योगदान मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे देत आहेत. पुढे जाऊन मी असे म्हणेन की ह्या समाजसुधारकांचा शैक्षणिक वारसा तेवढ्याच ताकदीने चालविण्याचे कार्य मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब हे करीत आहेत.

संदर्भ -

१) कर्णिक मधु मंगेश, 'सांस्कृतिक महाराष्ट्र' (१९६० ते २०१० भाग २) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-२०११, पृ.क्र. १६३, १६४

२) भोसले सुधीर (संपा) 'राष्ट्रवादी', प्रकाशन राष्ट्रवादी भवन, मुंबई वर्ष पाचवे, अंक ४७, जून २०१२, पृ.क्र. ६,७.

३) तत्रैव, पृ.क्र. ९

४) तत्रैव, पृ.क्र. ९

५) तत्रैव, पृ.क्र. ७१

द्रष्टे लोकनेते

शरद् पवारसाहेब

Drashte Loknete

Sharad Pawarsaheb

ISBN : 978-93-88671-06-4

© जयश्री बुरुंगले

- संपादक मंडळ -

प्राचार्य डॉ. अरविंद बुरुंगले

डॉ. प्रभंजन चव्हाण

डॉ. पांडुरंग भोसले

डॉ. संजय मेस्त्री

डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सोनू लांडे

डॉ. वैशाली पाटील

प्रा. नम्रता मेस्त्री

(या पुस्तकातील लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.)

- प्रकाशक -
स्कायलाईट प्रकाशन,
कोंढवा खुर्द, पुणे-४८
मो. ९८९०९९६००५

- मुखपृष्ठ -
विनायक संकपाळ

- मुद्रक -
श्री गजानन प्रेस, सातारा

- मूल्य -
रु. २००/-

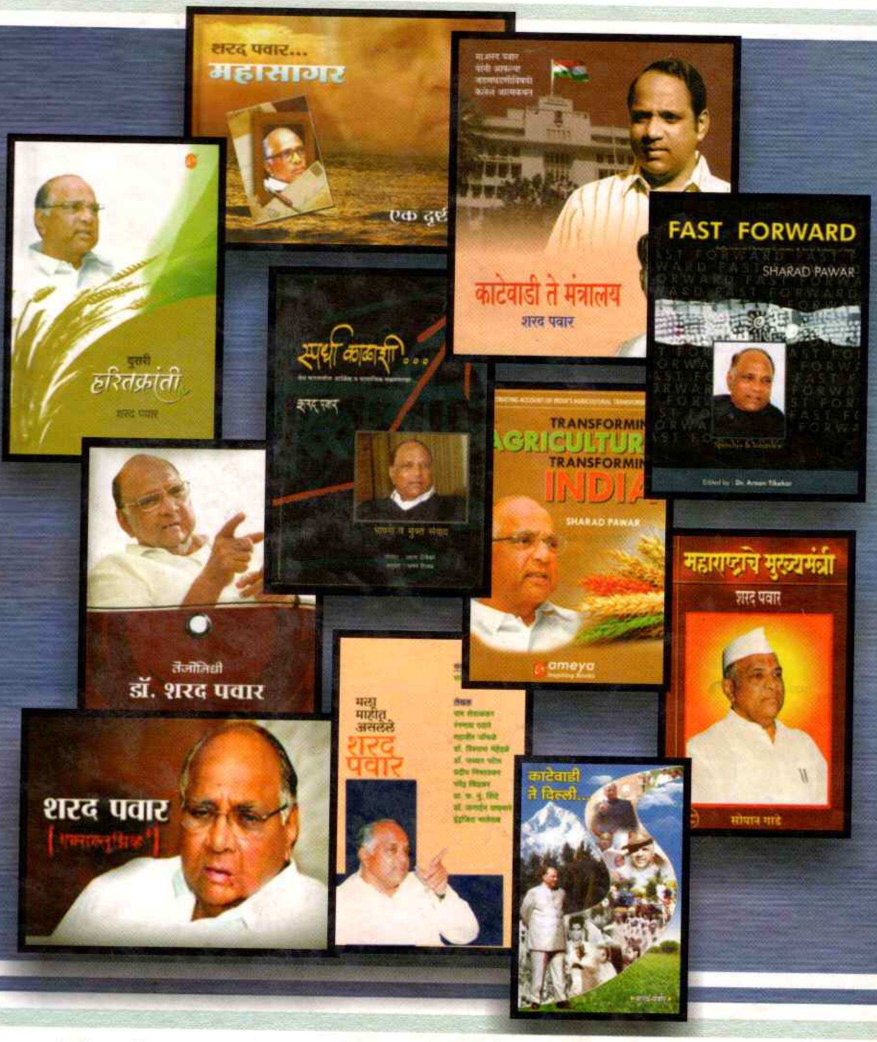

छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी कार्य केले. त्यांचे विचार आणि कार्याचा वारसा जपत राज्य ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा पवार साहेबांनी उमटविला. त्यांनी समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, कला, क्रीडा, कृषी, ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रात कार्य केले आहे. विसाव्या शतकातील एक जाणता राजा असे मी त्याचे वर्णन करेन. इतरांपेक्षा वेगळी दृष्टी असणारा, आशावादी, शून्यातून विश्व निर्माण करणारा, साधी राहणी व उच्च विचारसरणी असणारा, वैज्ञानिकांनाही सूचणार नाही अशा संकल्पनाचा उद्गाता, मोठ्या मनाचा, कलाप्रेमी माणूस, प्रचंड जनसंपर्क असणारा दूरदृष्टीचा व प्रतिभासंपन्न लोकनेता अशी त्यांची जनमानसात प्रतिमा आहे.

श्रीनिवास पाटील
(राज्यपाल, सिक्कीम)

ISBN : 978-93-88671-06-4

स्कायलाईट पब्लिकेशन, पुणे-४८

Ms Sayali Gosavi

English

१३ वी आंतरराष्ट्रीय
आंतरविद्याशाखीय परिषद, मॉरिशस

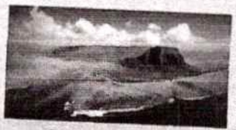

13th International Interdisciplinary Conference, Mauritius

'Contribution of Eminent Personalities at National and International Levels'

'महान व्यक्तिमत्त्वांचे जागतिक स्तरावरील योगदान'

Editor - Dr. Snehal Tawre

संपादक : डॉ. स्नेहल तावरे

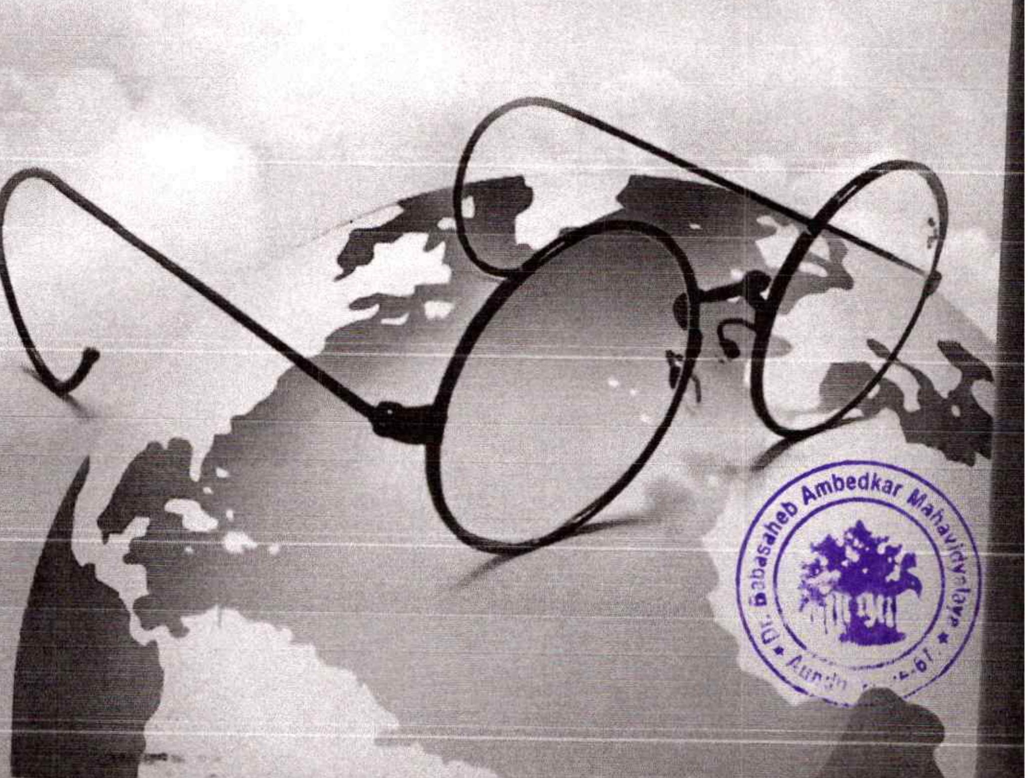

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh

१६) शून्यातून जग निर्माण करणारा जाणता राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज – **डॉ. होमराजन गौरिया /९१** मॉरिशस

१७) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्त्रीविषयक अलौकिक धोरण – **प्रा. नीलम देशमुख /९५**

१८) छत्रपती शिवाजी महाराजांची लष्करातील शिस्त व शिस्तबद्ध प्रशासन – **प्रकाश सुकाळे /९९**

१९) छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रियांबाबतचा आदर्श दृष्टिकोण – **प्रा. विजया सुकाळे /१०५**

२०) शिवकाळातील कर्तबगार महिला : जिजाबाई – **प्रा. सायली गोसावी /११२**

२१) शिवरायांचे आठवावे रूप – **डॉ. हर्षवर्धन तावरे /११७**

२२) छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज : रंजल्या गांजल्यांचा दीपस्तंभ – **डॉ. केतकी भोसले /१२०**

२३) शिक्षणमहर्षी मधुकरराव चौधरी – **प्रा. शरद चौधरी /१२६**

२४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विद्यापीठ शिक्षणाविषयी दृष्टिकोण – **डॉ. धनंजय लोखंडे /१३३**

२५) महर्षी पतंजली : प्राचीन भारतीय मनोवैज्ञानिक – **डॉ. निलेश महाजन /१४०**

२६) योगाचार्य बी. के. एस. अय्यंगार – **मंजुषा चौधरी /१४५** **प्रा. शरद चौधरी**

२७) 'रयतेचा राजा शिवाजी' मानणारे आणि 'रयत हीच राजा' या संकल्पनेचे प्रवर्तक : कर्मवीर भाऊराव पाटील – **दामिनी शिंदे /१५१** **वर्षा शिंदे**

२८) जोतीरावांची ज्योत : क्रांती सावित्री – **पुष्पलता लोखंडे /१५५** **डॉ. धनंजय लोखंडे**

२९) युगद्रष्टा प्रेमचंद – **डॉ. लक्ष्मी झमन /१६०** मॉरीशस

३०) अभिमन्यु अनत कृत *लाल पसीना* उपन्यास में प्रगतिशील चेतना – **डॉ. विनय गुदारी /१६३** मॉरीशस

३१) मॉरीशसीय शिक्षाविद् तथा रचनाकार : मुनीश्वरलाल चिंतामणि – **डॉ. अलका धनपत /१७०** मॉरीशस

३२) एक और जनांदोलन चाहिए – **डॉ कृष्ण कुमार झा /१७५** मॉरीशस

33)
34)
35)
36)
37) S
38) T S C L
39) T P
40) R Sh A
41) Th of Da Th fro in
42) San Soc
43) Chh and

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aurang

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune

ॐ **Snehavardhan Prakashan : No. 1235**

ॐ **'Contribution of Eminent Personalities at National and International Levels'**
महान व्यक्तिमत्त्वांचे जागतिक स्तरावरील योगदान
(समीक्षा - संदर्भ)

ॐ **Publisher and Printer**
Dr. L. V. Tawre
Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
Pune - 411030. India
Tel. : (020) 24472549 /244336961
Mobil : 9423643131 / 9075081888
Email : snehaltawre@gmail.com

ॐ © **S.R.I.**

ॐ **First Edition :** 20th November 2018.
13th International Interdisciplinary Conference, Mauritius

ॐ **Cover :** Santosh Ghongade

ॐ **Type Setting :** S. S. Graphics, Pune.

ॐ **Printed at :** Smita Printers, Pune

ॐ **ISBN 978-93-87628-29-8**

ॐ **No. of Pages : 240**

ॐ Price : ₹ 250/-
$ 4

Indian Diaspora : Theory, Text and Criticism

Editor
Dr. Rohidas Dhakane

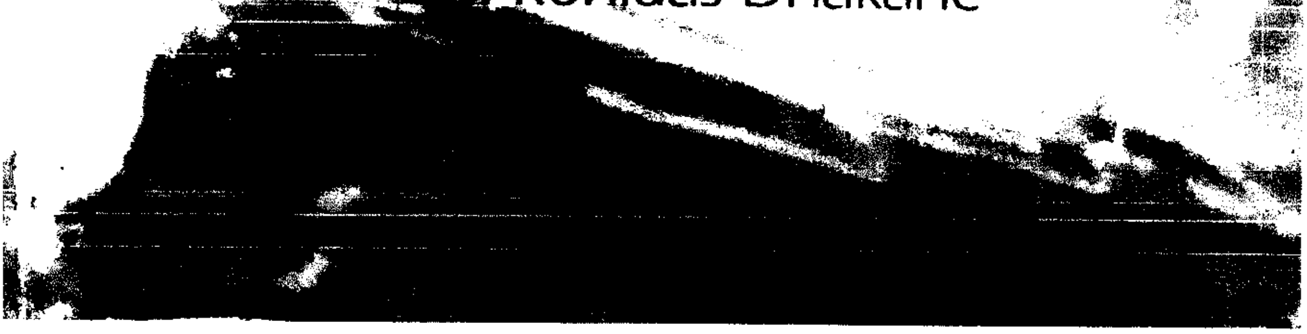

Savitribai Phule Pune University
BCUD sponsored
State Level Seminar on Indian Diaspora : Theory, Text And Criticism On 19th - 20th January 2018

- Snehavardhan Publishing House : No. 1204
- **Indian Diaspora : Theory, Text and Criticism**
- **Publishers & Printers :**
  Dr. L. V. Tawre
  Snehavardhan 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030.
  Office : (020) 2447 25 49 / 24436961
  Email : snehaltawre@gmail.com

- © **Department of English**
  Anantrao Pawar College, Pirangut
  Tal-Mulshi, Dist-Pune 412115

- **First Editon :** 20th May 2018
- **Cover By :** Santosh Dhongade
- **Typeset By :** Softworld Services, Pune.
- **Printed By :** Smita Printers, Pune.
- ISBN 978-81-939001-0-9
- **Pages :** 140
- **Price : Rs. 160/- $ 3**

INDEX

• **Preface -**	**Dr. Rohidas Dhakane**	7
1. **Foray into a Foreign Culture : Reading Misplaced Feminine identity in Manjushri Thapa's *Seasons of Flight* -**	Mr. Pandurang Barkale and Dr. Madhavi Nikam	9
2. **Remapping Diasporic Identity : *Post-Colonial Horizons* and *The Lowland***	Mr. Auritra Munshi	16
3. **From Labor to Longing – Tracing the Journey of Indian Diaspora**	Dr. Shantilal I. Ghegade	25
4. **Indian Diaspora: Visibility - Invisibility with Special Reference To Anita Desai's *Bye- Bye Blackbird***	Dr. Sangeeta Ghodake and Mr. Sanju Jadhav	30
5. **National Identity as Shown in Amitav Ghosh's *The Shadow Lines***	Ms. Pranjali B. Vidyasagar	40
6. **Understanding Loss of Inheritance in Kiran Desai's *The Inheritance of Loss***	Ms. Manasi G. Swami	46
7. **Sociological and Literary Profile of Indo – American Diaspora**	Dr. Mangesh Gore	48
8. **A Perspective on Diasporic Indian English Literature**	Mr. Gawali Trimbak	53
9. **Identity Crisis in Kiran Desai's *The Inheritance of Loss***	Dr. Pallavi B. Malekar	61
10. **A Study of Salman Rushdie's *Midnight's Children* from Diasporic Perspective**	Mr. Pradip Bhise and Mrs. Mrinalini Shekhar	65
11. **Diasporic Female Identity in Bharati Mukherjee's *Desirable Daughters***	Ms. Shinde Raju	70
12. **Loss of belongingness in V.S. Naipaul's *An area of Darkness***	Ms. Sayali S. Gosavi	73

by travel- to Trinidad, to India - I fear that living here will eventually lead to my own sterility; and I may have to look for another job." (Naipaul 1958)

Diasporic consciousness is being perceived as the mental flights of a people, who are in continual pursuit of reconstructing their present from a past that is lost to them. Their roots shoot down only to strike against a frozen, fractured consciousness and then search for crevasses- to anchor on to, and the diasporic discourse is born. V.S. Naipaul has this 'discovery' as his recurrent theme. In his writings V.S. Naipaul's writing career can be seen in terms of a journey, an 'infinite rehearsal' and meditation on his diasporic experience as Indian West Indian and a continual revaluation of the situation of his double exile. In attempting over a long career, to write and revise his own location as twice-born 'immigrant', both within Trinidad as the descendant of an indentured Indian and again within Britain, he has constantly shown that the stories of colonialism. Such writing is a process that is delicately balanced, representing a search for a cultural and psychic balance which constantly approaches 'self-destruction' but contains one's 'self-discovery.'

Unlike those who dream of 'imaginary homelands' to adjust to the trauma of displacement, he has opted for homelessness. This homelessness offers Naipaul greater liberty and a broader framework in analyzing the variant nuances of diasporic lives.

Naipaul nowhere finds the India of his imagination: "Nowhere do I see the India I know: those poor fields, those three-legged dogs, those swearing red-coated railway porters carrying heavy tin trunks on their heads. 'The mountains were rain-washed, the sky was a bright blue and the air was stiff with the scent of pine and flowers and charged with an almost electric silence broken by the sharp warnings of the rickshaw pullers.' It is so the rickshaw puller appears, beast of burden more degrading that degraded; unseen, the source only of a holiday sound, part of the atmosphere of a Simla romance. This is the Indian withdrawal and denial; this is part of the confusion of Indian Anglo-India."

Naipaul's first visit to India was the result of his long cherished desire to visit his forefathers' homeland. But when he observed India, he found huge paradox between the image of his forefathers' country he had cherished and the country which existed in reality. He found no golden glory and grace of India about which his

grandmother used to describe in the songs of Banaras and Ganga. Therefore, Naipaul finds no reason to keep pride and honors in his origin of being an Indian, whereas, what he saw was but chaos, poverty, wretchedness, beggary and slavery in the filthy, narrow lanes between oily, blackish and crowded buildings in Bombay. Naipaul's imagination and wonder at once shattered and he stood disillusioned and heart-broken. This compassionate narrative vision enables Naipaul to capture the theme of India collapsing, mutinying and reaching after a final integration which remains a significant aspect of writing.

He writes of his journey and experiences in *An Area of Darkness* in great detail, at times seemingly mocking the Indian culture to a great degree. The extent of his criticism goes beyond mere ridicule, but points out severe problems at the core of Indian society. He speaks ill-naturedly about the city, stopping briefly only to remind of how it once used to be orderly and beautiful.

I thus regard Naipaul's novelistic writing as a process of identity recovery undergoing a series of transformations: He denies his homelands, searches for his cultural roots in India, and finally reconstructs his identity out of his uniqueness. His writing career has several stages like homelessness and alienation, cultural heritage in India, writing for his self-definition. By accepting his homelessness and statelessness, he recreates a new identity in exile. Though Naipaul has been criticized for his bitter resentment and presentation of India, yet it is to be understood that as a diasporic writer Naipaul lands in India as a quest of his root and what he discovers in India, his dreamland is mere frustration. Naipaul makes a well-ordered search for the roots and finds nothing.

References:

1. Abram, M. H. *A Glossary of Literary Terms*. New Delhi: Wads-Worth, Cengage Learning India pvt.ltd, 2009.
2. Naipaul, V.S. *An Area of Darkness.* New Delhi : Penguin, 1992. Print
3. Peter, Barry. 2011. *Beginning Theory.* Viva Books Limited, New Delhi.
4. Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands:* Essays and Criticism (1981-91). London: Granta Books, 1991
5. www.google.com.

ꕤꕤ

Dr. Atul Chaure

Marathi

One-Day
Interdisciplinary National Conference
on
Language Skills and Personality Development
15th Dec. 2018

Organizer

Marathi Department,
The Kagal Education Society Sanchalit ,

D. R. Mane College , Kagal

NAAC Reaccredited B Grade(CGPA 2.61)
Website:- www.drmanecollege.edu.in
Email :- drm60.cl@unishivaji.ac.in
Ph.02325 244176

संस्थेचे सचिव

मा. श्री. प्रताप उर्फ भैय्या माने

Disclaimer :-

Research Papers / Articles published in this book are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work. The organizer of this National Conference and Publisher of this *Special Issue* are not responsible for legal complications, if any.

Loss of Belongingness in V.S. Naipaul's An Area of Darkness

-Sayali S. Gosavi
Research student

Introduction:

. Diasporic literature has made a significant contribution to English literature by its rich exposure to multiculturalism. The word 'Diaspora' has been taken from Greek. It means and gives the sense of dispersal through space. The term diaspora referred to the Jewish community which was without a state of its own and faced discrimination and oppression all over the world. The term 'diaspora' emerged as the worldwide phenomenon in due course of time. People migrated to different parts of the world for many reasons. The worldwide term has been expanded and explained by some main theorists. The main theorists of diaspora are Edward Said, Gayatri Spivak and Homi Bhabha. This notion has been celebrated by Joseph Conrad, Mikhail Bhaktain, V.S.Naipaul and Salman Rushdie.

To quote Robin Cohen as he defines the term 'Diaspora': Diaspora as communities living together in one century who "acknowledge that 'the old country...' a nation often buried deep in language, religion, custom or folklore..... a member's adherence to a diasporic community is demonstrated by an acceptance of an inescapable link with their past migration; history and a sense of co-ethinicity with others of a similar background."

Naipaul is a man of three worlds. His first world was Trinidad where his grandparents and parents were brought as an indentured labourers and where he was born. Trinidad was a deep unhealing wounds and perpetual humiliation for him which reminded him of the colonizer's exploitation and inhuman treatment. The second world was London where he went for his higher studies and started working for BBC. It was the world which was beautiful, well fed, dazzling, civilized and powerful. The third world for him was India, his forefathers' homeland which was his last hope for pride and belongingness, a final resting place for his imagination but unfortunately in India too he suffered, wounded and tumbled in darkness for his belongingness and existence.

An Area of Darkness published in 1964, is a journal of the

Nobel laureate V. S. Naipaul's emotional journey to India, home of his ancestors. The book focuses on the experiences and reactions of the author as he journeys across India in an attempt to learn about his roots and his past. The Indian phase in Naipaul's life started when he began to look towards India in search of his roots and identity. It was a journey undertaken with expectations for answers on questions of home and identity. In seeking India, Naipaul seeks to find himself and in his disappointment, he chose to see all that was wrong in India. For Naipaul, it was a personal humiliation that the country he sought out was in total contradiction to what he had hoped for. The falseness of the migrant's vision of the motherland is narrated and instead of finding the center in the midst of homelessness, Naipaul finds himself removed further away from locating his roots. Naipaul has failed in his quest for clarity about himself and his past and is ironically; left all the more confused. Naipaul devotes three chapters, namely – 'A Doll's House on the Dal Lake', 'The Medieval City' and 'Pilgrimage', to Kashmir. He records incidents with people he meets, his interactions with them and the general impression the Valley made on him. The second and third sections are on Kashmir. Their attitude to politics was similar- although every Kashmiri spoke of Sheik Abdullah as a hero who won for them their freedom, yet none could tell exactly how. Simplified versions of great act of being unfaithful and courageous were narrated with pride- of how Sheik Abdullah dared the Maharaja to boil him in hot oil or how he refused to sell out the Post Office to the Indian Government or how he wisely advised Kashmiris to eat potatoes when rice was scarce. Newspapers and Radio Stations were part of the behavior of large no. of people and they fed the average Kashmiri information, at the level they understood. In conclusion, information on Kashmiri politics was disseminated down to the lowest Kashmiri through political propaganda of distortion and misinformation. But like the rest of India, corruption had penetrated and firmly dug its roots into Kashmir as well. On the whole, Kashmir provided ample material for *An Area of Darkness*.

Naipaul not only depicts objective realities, but a subtle emotion which involves him and moves him even to the pain of anger: "I like London. For all the reasons I have given it is the best place to write in. The problem for me is that it is not a place I can write about. Not as yet. Unless I am able to refresh myself

Sr. No.	Author Name / नाव	Research Paper / शोधनिबंध	Page No.
३४	डॉ. सविता व्हटकर	नृत्याभिनयाचे नवरस	११९ ते १२२
३५	डॉ. आनंद वारके	वक्तृत्त्व सादरीकरण	१२३ ते १२५
३६	विजयालक्ष्मी देवगोजी	पत्रलेखन : परंपरा आणि विशेष	१२६ ते १२८
३७	डॉ. अतुल चौरे	भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगाराच्या संधी	१२९ ते १३३
३८	डॉ. अजित कांबळे	पटकथा: स्वरूप व लेखन	१३४ ते १३८
३९	स्वाती मगदूम	मराठी ब्लॉगविश्व	१३९ ते १४१
४०	डॉ. सुवर्णा पाटील	व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली	१४२ ते १४३
४१	डॉ. गुंडोपंत पाटील	बातमी मागची बातमी : एक नाट्यात्म	१४४ ते १४७
४२	प्रा. लता ऐवाळे	कविता सादरीकरण : एक कला	१४८ ते १५०
४३	डॉ. निधी पटवर्धन	सूत्रसंचालन : एक प्रभावी संभाषण कौशल्य	१५१ ते १५२
४४	प्रा. नीता कदम	बातमीमागील बातमी	१५३ ते १५५
४५	डॉ. शिवाजी होडगे	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	१५६ ते १५८
४६	प्रा. संभाजी कदम	व्यक्तिमत्त्व विकास व देहबोली	१५९ ते १६१
४७	डॉ. मानसी जगदाळे	संभाषण कौशल्य : स्वरूप आणि महत्त्व	१६२ ते १६३
४८	प्रा. मनिषा नायकवडी	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	१६४ ते १६८
४९	प्रा. प्रवीणसिंह शिलेदार	वक्तृत्त्व कला आणि सादरीकरण	१६९ ते १७१
५०	प्रा. शशिकांत चव्हाण	भाषेच्या संवर्धनाची मनोभूमिका तयार करणे	१७२ ते १७३
५१	प्रा. आशालता खोत	लेखन कौशल्य व मुलाखत लेखन	१७४ ते १७७
५२	डॉ. बाळासाहेब चव्हाण	संवाद कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	१७८ ते १८२
५३	संगिता मोहिते	कथाकथन	१८३ ते १८७
५४	प्रा.विजयकुमार रेंदाळकर	दूरदर्शनचा संस्कृती व व्यक्तिमत्व विकासावर प्रभाव-परिणाम	१८८ ते १९१
५५	डॉ. कांचन नलवडे	भाषिक कौशल्ये व रोजगाराच्या संधी	१९२ ते १९४
५६	शिवाजी देसाई	भाषिक कौशल्ये आणि रोजगाराच्या संधी	१९५ ते १९७
५७	डॉ. हेमंत कुंभार	कादंबरी आणि चित्रपटाची भाषा	१९८ ते २००
५८	प्रा. विजया पवार	व्यक्तिमत्त्वाची ओळख संभाषण कौशल्य	२०१ ते २०५
५९	संदीप मुगारे	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	२०६ ते २०८
६०	ज्योती गरबडे	पत्रलेखन	२०९ ते २११
६१	लक्ष्मण साठे	व्यक्तिमत्त्व विकासाकरिता देहबोली	२१२ ते २१४
६२	श्रीरंग तराळ	सूत्रसंचालन	२१५ ते २१८
६३	प्रा. रेखा पसाले	बातमीलेखन स्वरूप	२१९ ते २२१
६४	लोहिता रेडेकर	जाहिरात लेखन	२२२ ते २२४
६५	सुशांत उपाध्ये	ब्लॉगलेखन	२२५ ते २२६
६६	मतीन शेख	कुस्ती निवेदन : एक भाषिक कौशल्य	२२७ ते २२९
६७	अजितकुमार पाटील	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	२३० ते २३२

भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगार संधी

प्रा. डॉ. अतुल नारायण चौरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध पुणे.

प्रास्ताविक :—

मानवी जीवनप्रवास हा आज २१व्या शतकाकडे वाटचाल करतो आहे. प्रचंड स्थित्यंतराचे शतक म्हणून या शतकाकडे बघता येते.एकमेकांवरती हक्क गाजवत 'व्यक्तिस्वातंत्र्यावरती' गदा आणणारा काळ म्हणून माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये माणूस माणसापासून दुरावत चाललेला आहे. 'ग्लोबल' म्हटल्या जाणाऱ्या या जगात निवांतपणाला वावच राहिलेला नाही. माणसे, नाती, माहिती या सर्व गोष्टी आपल्या अवतीभोवती वावरताना दिसत असल्या तरी ती सारी एकमेकांपासून एकाकी बनत आहेत. रोज नव्याने येणाऱ्या बदलाला स्वीकारत असतानाच माणूस स्वत:ला हरवत चालला आहे. 'माहिती—तंत्रज्ञानाने, जाहिरातीने युग' याठिकाणी प्रत्येक गोष्टीनी जाहिरात करावीच लागते. 'भारतीय जग भांडवलशाहीकडून कार्पोरेट भांडवलशाहीकडे सरकत चाललेले दिसते' मुक्त व्यापाराचे धोरण स्वीकारल्यामुळे आर्थिक, सांस्कृतिक दृष्टीने जगाच्या एकत्रिकरणाला प्रारंभ झालेला आहे. 'प्रसारमाध्यमे' ही पूर्वीच्या काळी देखील होती. अर्थात त्याचे स्वरूप हे भिन्न होते. उदा. कीर्तन, प्रवचन, भारूडे, अभंग, वग, लोककला ही त्यावेळी निर्माण झालेली प्रसारमाध्यमे आपल्या पध्दतीने समाजप्रबोधनाचे कार्य करताना दिसतात. त्यांची म्हणून स्वत:ची अशी रचना, भाषिक कौशल्ये ही आहेत. म्हणजेच काळाचे बंधन हे त्यावेळीही नव्हते. प्रसारमाध्यमे १९९०च्या दशकात आली असे म्हणताना 'मध्ययुगीन कालखंड' विचारात घ्यावाच लागतो. आज हिच प्रसारमाध्यमे नव्यारूपात जगासमोर आलेली आहेत. त्यामध्ये छापील माध्यमे आणि इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमे असे भाग करता येतात. वर्तमानपत्रे, मासिके, नियतकालिके, भित्तीपत्रके, दैनंदिनी, अनियतकालिके, पुस्तक परीक्षण, प्रकाशन संस्था, आकाशवाणी, दूरदर्शन, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, डिजिटल क्रांत्या इ. दोन्ही प्रकारची माध्यमे ही सांगता येतात. आपल्या जीवनाचा एक भाग बनून २१ व्या शतकातसुध्दा निती—नियमांना घेऊन प्रबोधन करताना दिसतात. प्रसारमाध्यमांनी एका नव्या जगाची ओळख समाजाला करून दिली आहे.

भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगार संधी :-

'नव्वदचे दशक हा एक महत्वाचा टप्पा होता. या काळात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मोठे बदल घडून आले. या काळाचा निर्देश करण्यासाठी जागतिकीकरण या समावेशक संज्ञेबरोबरच तिच्याशी निगडित उदारीकरण, खाजगीकरण, माध्यमक्रांती, संगणक, भ्रमणध्वनी, धर्मवाद, दहशतवाद अशा इतरही संज्ञा आपण वापरत असतो. या प्रक्रियेत महानगर, शहर, निमशहर, खेडे हे भूभाग आणि त्यांत वस्ती करून राहणारे लोक यांत लक्षणीय बदल होत गेले. टी.व्ही., संगणक, जाहिरात यांनी आभासी विश्व तयार केले आहे. वस्तूंने, भौतिक, व्यवहारांचे मायाजालही निर्माण केले आहे. आपण प्रगत अथवा कार्पोरेट भांडवलशाहीच्या युगात आहोत. आणि ही नवी भांडवलशाही संपूर्ण देशाला कवेत घेणार अशी चिन्हे दिसत आहेत.'[1] अशा प्रकारचे नवे बदल जरी समाजामध्ये होत असले तरी देखील इथले जीवनमान उंचावलेले आहे असे म्हणता येत नाही. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, भाषिक अस्मिता हे प्रश्न निर्माण करणारे वास्तव ही या सर्व प्रक्रियेकडे सजगपणे बघण्याचे भान देताना दिसते. जागतिक म्हटल्यावर माहिती ही कुणा एकाच व्यक्ती पुरती मर्यादित न राहता ती सर्वत्र पसरावी आणि आणखी विकसीत बनावी हेच ध्येय माहिती युगाने बाळगलेले आहे. या सर्व परिसिमांमधील अंतर कमी होऊन मानसा—मानसातील अंतर मात्र निश्चितच वाढलेले आहे. 'मनुष्याला आत्मसंवाद करायला मुळीच वेळ न देणारा त्याऐवजी इतरांशी, परक्यांशी, अपरिचितांशी संवाद करायला उद्युक्त करणाऱ्या कम्युनिकेशन क्रांतीचे कर्णकर्कश वास्तव सर्वभोवती आहे.'[2] जगण्यासाठी चाललेल्या धडपडीत व्यक्तीला स्वत:कडे बघायलाच आज वेळ राहिलेला नाही. स्वत:शी संवाद ही प्रक्रियाच आता संपत चाललेली आहे की काय? अशी अवस्था निर्माण होते आहे. प्रत्यक्षामध्ये जरी हा संवाद हरवला असला तरी email, chatting, facebook च्या माध्यमातून भावशून्य एकाकीपणाला आज उधाण आलेले दिसते.

जागतिकीकरणाचा संबंध आर्थिक व्यवहाराशी असला तरी आपण प्रत्येक जण या व्यवस्थेचे घटक बनलेलो आहोत. तसे बघितले तर प्रसारमाध्यमातून कोणत्याही प्रकारचे भरघोस असे उत्पादन, किंवा रोजगारनिर्मिती होत नसली तरी सुध्दा एक नवी सजग दृष्टी, नवा विचार, नवे भाव देण्याचे महत्त्वाचे कार्य ही प्रसारमाध्यमे करतात हे नाकारता येत नाही. माध्यमांनी जगाची फार मोठी जागा काबिज केलेली आहे. वाढत जाणारी वृत्तपत्रे, केबल, उपग्रह, एफ.एम.रेडिओ, इंटरनेट, टेलिफोन कंपन्या या अतिशय आकर्षक पध्दतीने स्वत:ची जागा निर्माण करत आहेत. या क्रांतीमधून मात्र साहित्य, वाड्.मय स्पष्टपणाने दिसत नाही असे का झाले? किंवा होत आहे? या सर्व झगमगाटात वाड्.मयीन पर्यावरण पूर्णत: एकाकी पडल्यासारखे दिसते आहे. अस्थिरता आणि असुरक्षिततेची छाया सगळीकडेच आहे. असे असूनही ह्या फसव्या जगाची भूल सर्व जगालाच पडलेली आहे. 'स्पर्धा' ही वेगाने चालली आहे. अशा परिस्थितीमध्ये वाड्.मयाचे काय? सहज बघितले तरी आपल्या लक्षात येईल की, वाचन ही संस्कार प्रक्रिया आहे ती आज लोप पावलेली आहे. या माध्यमांमध्ये माणूस एवढा गुंतून पडलेला आहे की, त्याला सर्व काही जलद हवे आहे. आपल्याकडे असलेली महाकाव्ये, पुराणे, लोकसाहित्यातील वेगवेगळे प्रवाह ह्यामधून उत्तमोत्तम साहित्याची निर्मिती झाली आहे तरी या मूळ गोष्टींपासूनच माणूस दुरावत चाललेला आहे. या सर्वांचा परिणाम मानवी अभिरूचीवरती वेगाने होत आहे. या धकाधकीच्या, धावपळीच्या जगात माणसांनासुध्दा काही मनोरंजनात्मक गोष्टीच तेवढया हव्या आहेत. यामध्ये दोष द्यायचा कुणाला? परिस्थितीला? की या आधुनिक स्थित्यंतराला? की स्वत:ला? असे अनेक प्रश्न मनामध्ये उभे राहतात. या सर्व गोष्टींचा उगम किंवा निर्मिती जर मानवासाठीच झाली असली तरी त्याचा फायदा आणि तोटा हा मानवाचाच होणार आहे.

मानवी जीवनाचाच नव्हे तर सर्व समाजाचा आरसा म्हणून आपण प्रसारमाध्यमांकडे बघू शकतो. दैनंदिन व्यवहारातील अनेक चांगल्या—वाईट गोष्टींची माहिती सर्व लोकांपर्यंत एकाचवेळी पोहचविण्याची महत्त्वाची जबाबदारी या प्रसारमाध्यमांनी स्वीकारलेली आहे. अर्थात त्यामागे त्यांचा व्यावसायिक हेतू असला तरी देखील योग्य माहिती, योग्य वेळी, योग्य घटकांपर्यंत ही प्रसारमाध्यमे पोचवितात. मानवी मूलभूत गरजा जशा नाकारता येत नाहीत त्याच प्रकारचे नव्हे तर काही अशी कमी—जास्त प्रमाणात अशाच प्रकारची गरज म्हणून आपण या प्रसारमाध्यमांकडे बघू शकतो. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, इंटरनेट, दूरध्वनी याबरोबरच इतर माहिती पुरविणारे लेखनसाहित्य यांचाही समावेश आपण याच गटात करतो. ही सर्व प्रसारमाध्यमे 'भाषेच्या' पायावरतीच उभी असलेली आपण पाहतो. भाषा हेच संवादाचे प्रभावी माध्यम ठरलेले आहे. या वेगवेगळया माध्यमांनी त्यांच्या—त्यांच्या भाषांचे एक नवे जाळे विणलेले आहे. त्यामुळे भाषा हाच अतिशय महत्त्वाचा घटक ठरताना दिसतो. उदा. 'वृत्तपत्र', विभाग जर आपण घेतला तर त्यामध्ये वृत्तलेख, अग्रलेख, बातमी, व्यक्तिचित्रणात्मक लेख, प्रासंगिक लेख, माहितीपर लेख इ. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रांनुसार त्यांनी वेगवेगळी मांडणी केलेली दिसते. म्हणजेच त्या—त्या माध्यमानुरूप भाषा, रचना, शब्दसंग्रह, व्याकरणीक नियम या सर्वच गोष्टींचा समावेश करायला हवा. व्याकरणिक नियमांना छेद देत संमिश्र स्वरूपाची भाषा माध्यमांनी स्वीकारलेली आहे.

प्रत्येक माध्यमाचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. प्रत्येक माध्यमाची स्वत:ची अशी काही वैशिष्ट्ये नोंदविता येतात. उदा. वृत्तपत्राची भाषा वेगळी, आकाशवाणी वरील निवेदनाची भाषा वेगळी तसेच वेगळे होणारे संवाद, चर्चा, परिसंवाद यांची रचना वेगळी आहे. ''बाजार, लोककला, नाटक, बैठका, चर्चा इ. ही पारंपरिक प्रसारमाध्यमे आहेत. तेथे बोलीभाषेचा अधिक वापर होतो. यात शुध्द अशुध्दतेचा फारसा विचार केला जात नाही. याशिवाय व्यक्ती—व्यक्तीमधील अंतर्गत संवादासाठी पोस्ट तर फोन, मोबाईल इ. चा मोठया प्रमाणावर वापर होऊ लागला. आज रस्त्याने चालणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या हातात मोबाईल दिसतो. एव्हाना ती त्याची गरज बनली आहे. पण आपण दुकानात जाऊन केवळ मोबाईल खरेदी करतो म्हणजे केवळ तीच वस्तू खरेदी करतो असे नाही तर त्या वस्तूबरोबर त्याची भाषा आणि शब्दही विकत घेत असतो''[3] प्रत्येक माध्यम हे आकाराला येत असताना त्याची म्हणून स्वत:ची अशी एक भाषाशैली घेऊनच ते आकाराला येते. उदा. मोबाईल, संगणक इ. जगातील बदलत चाललेल्या बदलांपैकी काय स्वीकारायचे? अन् काय नाकारायचे हे प्रत्येक व्यक्तीने ठरविणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते. 'वृत्तपत्र' ही माहिती, करमणूक, लोकशिक्षण या उद्देशातून उदयाला आलेली आहेत. मराठी वृत्तपत्राचे जनक म्हणून आपण

'दर्पणकार' — 'बाळशास्त्री जांभेकर' यांना ओळखतो. त्यावेळी समाजाचे प्रबोध करणे, लोकजागृती घडवून आणणे आणि मराठीचे भाषिक सौंदर्य जपणे ही उद्दिष्टये होती. आज अशी ही परिस्थिती राहिलेली नाही. तर जाहिरातींच्या आळयातन वृत्तपत्रे हरवत चाललेली आहेत की, काय? अशी परिस्थिती निर्माण व्हायला फारसा वेळ लागणार नाही. वृत्तपत्रांमुळे अनेकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. व्यक्तिमत्व विकासाची सदरे ही समाजविकासासाठी प्रेरणादायी ठरलेली आहेत. आज त्याचे स्वरूप व्यावसायिक बनून केवळ स्पर्धात्मक पातळीवरती संख्यात्मकतेकडे वृत्तपत्रांचा विकासक्रम वेगाने चालू आहे. विविध वृत्तपत्रांमधून चांगल्या साहित्यकृतींबद्दल चांगली परीक्षणे, चर्चा हया होत आहेत. पुस्तकांची जाहिरात करण्याचे काम वृत्तपत्रे करत आहेत. मात्र त्या व्यतिरीक्त फारशी दखल मराठी माध्यमांची आणि साहित्याची घेत नाहीत. हे सत्य नाकारता येत नाही. स्वतःच्या सत्याला छेद देत नव्या रचनातंत्राला स्वीकारून 'साहित्यकृतींचे वेगळेपण' त्यातील विचार, महत्व हे समाजापर्यंत पोहचवायला हवेत. सर्वात लोकप्रिय अन् सर्वदूर पोचणारे वर्तमानपत्र हे माध्यम असल्याने लोकशिक्षकाची भूमिका घेत प्रबोधनाची जबाबदारी त्यांनी स्वीकारायला हवी असे मला वाटते.

चांगले विचार लोकांपर्यंत पोहचवून समाजाच्या हितार्थ चांगल्या भावना, चांगला दृष्टिकोन विकसीत करण्याची जबाबदारी ही वृत्तपत्रे चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकतात. दिवाळी अंक, साप्ताहिके पुरवण्या, विशेषांक, वृत्तपत्रे प्रकाशीत करतात. वृत्तपत्रांचा वाचक हा सर्व स्तरातील असल्याने त्यांची भाषा ही सर्वसामान्य स्वरूपाची असते. एखाद्या विषयावरील मतमतांतरे, साहित्यिकांची मते, विचार, एखाद्या घटनेबाबतीमधील विचारमंथन असे 'ज्ञान' हे वृत्तपत्रांनी द्यावे. केवळ माहिती पुरविणे हा हेतू न ठेवता आजच्या 'जागृत' आणि 'डोळस' वाचकाला त्याच पध्दतीने नवे भान हे वृत्तपत्र देवू शकतात. 'आकाशवाणी' आणि 'दूरदर्शन' ही आजच्या २१ व्या शतकातली अतिशय लोकप्रिय असलेली प्रसारमाध्यमे आहेत. आकाशवाणी श्राव्य तर दूरदर्शन दृकश्राव्य माध्यम म्हणून ओळखले जाते. समाजातील प्रत्येक स्तरापर्यंत पोहचलेली माध्यमे म्हणून यांचा उल्लेख करता येतो. 'आकाशवाणी' हे कमीत—कमी शब्दांत उत्कट संवाद साधणारे एक प्रभावी माध्यम तर सांस्कृतिक संवर्धनाबरोबरच, शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, शेती, क्रिडा इ. विविध विषयासंदर्भात चर्चा करून माहिती देणारे माध्यम मानले जाते. नामांकित व्यक्तींच्या मुलाखती त्यांचे अनुभव तसेच लहानांपासून ते थोरांपर्यंत सर्वांसाठी माहिती पुरवणारे प्रभावी माध्यम म्हणून आकाशवाणीचा उल्लेख करायला पाहिजे. आजही महिलांसाठी चालविले जाणारे जनजागृतीपर कार्यक्रम हे जीवनातील महत्वाचे विषय हाताळून योग्य ते मार्गदर्शन करताना दिसतात. केवळ भाषेच्या, संवादाच्या आधारेच हा संवाद होतो. नाटयाविष्कार केवळ भाषेच्या, संवादाच्या माध्यमातून श्रोत्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कौशल्य हे निवेदकाकडे असते. विविध विषयावर कथाकथन, नाटयविष्कार अतिशय प्रभावीपणे सादर केले जातात. घर—घरापर्यंत पोहचलेले साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत संवाद साधणारे एक प्रभावी माध्यम म्हणून आपण आकाशवाणीचा उल्लेख करू शकतो.आजच्या दाहक प्रश्नावरती चर्चा करून त्याविषयी मत—मतांतरे ही आपल्यापर्यंत पोहचवून विचारप्रवृत्त करणारे हे माध्यम आजही प्रभावीरितीने कार्यरत आहे. आरोग्यविषयक जनजागृतीपर कार्यक्रम तसेच अनुभवी डॉक्टर्स लोकांशी चर्चा हा सर्वात महत्वपूर्ण असा उपक्रम आकाशवाणीच्या माध्यमातून घेतला जातो हे आकशवाणीचे वेगळेपण आहे.

जागतिक घडामोडी घरबसल्या दाखविणारे माध्यम म्हणजे दूरदर्शन होय. खाजगीकरणामुळे आज दूरदर्शनवरती वेगवेगळे चॅनेल्स, विविधवाहिण्या आपल्याला बघता येतात. त्यामध्ये झी टॉकीज, स्टार प्रवाह, ABP माझा, IBN लोकमत, स्टार माझा अशी नावे दिसतात. मात्र या ठिकाणी सुध्दा शीर्षकांमध्ये भाषेबाबतीत मराठी, हिंदी, इंग्रजी या तिन्ही भाषांचा वापर केलेला दिसतो. सर्वाधिक लोकप्रिय असलेले माध्यम, जाहिरातींसाठी हक्काचे व्यासपीठ म्हणून दूरदर्शन भूमिका बजावते. साहित्याच्या बाबतीत विचार केला असता विविध लेखकांच्या साहित्यातील सामाजिकता व मूल्ये विचारात घेऊन अनेक कथांचे सादरीकरण ही मालिकांच्या माध्यमातून दूरदर्शन करताना दिसते. उदा. बाबूराव बागुल — 'जेव्हा मी जात चोरली होती', 'लालचिखल', 'घिंड', 'शाळा' यांसारख्या कथा मालिकांच्या रूपाने आलेल्या आहेत. अशा दृकश्राव्य उपलब्धीमुळे माणूस बऱ्याचवेळा मूळ 'साहित्यकृती'पर्यंत पोहोचतो. हे लक्षात येते. या माध्यमाचा प्रेक्षकवर्ग असंख्य आहे. त्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण हे अधिक आहे. 'स्त्री' या व्यक्तिरेखेला केंद्रस्थानी ठेवून तिच्या आजूबाजूचे संदर्भ उलगडताना दिसतात. उदा. अस्मिता, लगोरी, रेशीमगाठी

इ. (फक्त मराठी मालिका) स्त्रियांचे चित्र, त्यांचे प्रश्न, स्त्रियांमधील अंतर्गत वाद—विवाद याबरतीत भाष्य करताना दिसतात. रसिक हा जाणकार असल्याने प्रसारमाध्यमांना काही बाबतीत सजग भान ठेवूनच आपले विषय मांडण्यास मोकळीक दिली पाहिजे. दूरदर्शनच्या माध्यमातून विविध लेखकांच्या संदर्भात त्यांच्या साहित्यकृतींच्या संदर्भात काही विशेष कार्यक्रमांचे आयोजन केलेले दिसते. उदा. विशेषत: काव्यवाचनाच्या संदर्भात असे कार्यक्रम घेतले जातात. लेखनामागील प्रेरणा, साहित्यकृती, त्यांचे वेगळेपण, एकूणच समाजाकडे बघण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोण या गोष्टींकडे दूरदर्शन हे माध्यम सजगपणे पाहते.

संगणक क्रांतीतून जन्माला आलेले आणि आजच्या जगाचा अन् जगण्याचा 'प्राण' बनलेले माध्यम म्हणजे 'इंटरनेट' यालाच आंतरजाल असे म्हणतात. जगभरातील माणसे एकमेकांशी जोडली जात आहेत ती या माध्यमातूनच. इंटरनेटची भाषा ही जरी इंग्लिश असली तरी मराठी भाषेच्या संदर्भातही विविध कार्य इंटरनेट करते. उदा. आपल्या आजूबाजूला मराठी भाषेतून उपलब्ध असलेले लिखाण वेबसाइड्सची मदत घेऊन एखाद्या लिखीत साहित्याची जाहिरात, पुस्तकाची ओळख, लेखकाचे साहित्य हे एकाच वेळी लाखो लोकांच्या ओळखीचे बनते. याचे श्रेय इंटरनेटला त्याचबरोबर दैनिके, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके इ. आपण इंटरनेटवरती वाचू शकतो ही फार मोठी क्रांती आहे. एकमेकांचे विचार पोहचविण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून फेसबुकचा आपण वापर करतो. म्हणजे याचा एक तोटा सांगता येतो की तुम्ही एकमेकांशी समोरासमोर बोलायला वेळ नाही असे म्हणतात आणि फेसबुक वरती गप्पा मारता, ही एक विसंगती अन् प्रगतीची दुसरी बाजू बघायला मिळते. याचबरोबर वेगवेगळे ब्लॉग्ज, विविध व्यक्ती मराठी भाषेतून आपली मते, विचार, लिखीत साहित्य ब्लॉग्जच्या माध्यमातून प्रकाशित करतात. महाराष्ट्राबाहेरही मराठी व्यक्तींशी संवाद होऊ शकतो तसेच नामवंत लेखक, कवी, नाटककार, विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याविषयीची माहितीही मराठीमधून हे माध्यम आपल्या पर्यंत पोहचविते. अर्थात फायद्याबरोबरच तोटेही आहेत. मात्र त्याचा विचार करता जीवनातील प्रत्येक घटकांना स्पर्श करणारे हे माध्यम प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात एक जागा बनवू पाहते आहे.

इंटरनेटच्या माध्यमातून या सर्व गोष्टी उपलब्ध होत असल्या तरी देखील या प्रक्रियेमुळे अनेक फायद्याबरोबरच आपले तोटेही होत आहेत. मोकळा वेळ मिळाला तर पूर्वी तो वेळ एकमेकांशी गप्पा—गोष्टी करण्यात घालवला जात असे मात्र आज वेळ मिळाला की फेसबुक, चॅटिंग यांच्यासारख्या आधुनिक सुविधांचा आधार प्रत्येकजण घेऊ लागलेला आहे. अर्थात हे नाकारायचे का? तर नाही. या वापराबाबतीत काही मर्यादा स्वीकारणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते. प्रचंड साहित्य आज उपलब्ध आहे. अनेक चांगले—चांगले ग्रंथ वाचकावाचून पडून आहेत. 'काळ अन् वेळेच्या' या चक्रात वाचनाकडे पूर्णत: दुर्लक्ष होत आहे. वाचनातून स्मरणात कायम राहिलेल्या गोष्टींनी लेखनाला नवे संदर्भ लाभत असतात. मात्र आजचा तरूण वर्ग, अवांतर वाचन, लेखन या प्रक्रियेतून बाजूला जातो आहे. ही शोकात्मिका म्हणायला पाहिजे. ''मराठी साहित्यातील नव्या प्रवाहांची, लेखकांची, नावेदेखील या साहित्य शाखेच्या पदवीधराना सांगता येत नाही.''[6] याच्या सारखे दुसरे दु:ख नाही. परंतु हे आजचे वास्तव आहे. केवळ परिक्षार्थी बनून तेवढेच वाचन करून पास होणारे विद्यार्थी चांगले लेखक, पत्रकार, साहित्यिक होतील का? असा प्रश्न पडतो. लेखन—वाचन ह्या परस्परावलंबी अशा स्वरूपाच्या गोष्टी आहेत. तेव्हा बहुश्रुत बनून अनेक भाषिककौशल्ये आत्मसात करणे ही ह्या काळाचीच मागणी आहे. हे ओळखून आपला विकास करायला हवा

प्रसारमाध्यमांची बऱ्यापैकी माहिती आपण ऐकत असतो आणि प्रत्यक्ष त्या माध्यमांचा दैनंदिन जीवनात जवळून अनुभव घेत असतो. चित्रपट हे असेच माध्यम आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय भावना जागृत करण्याचे कार्य चित्रपट करतात. सर्व वयोगटातील व्यक्तींचा माध्यमांनी विशेषत्वाने अभ्यास केलेला असतो. चित्रपटांचे विषय त्यातील अभिनय, पात्रे, एकूणच आजच्या वास्तव प्रश्नांना कवेत घेऊन ते हाताळणारे अनेक दिग्दर्शक समाजाकडे एक सजग भान ठेवून बघताना दिसतात. 'मनोरंजन' आणि 'प्रबोधन' असे दुहेरी काम चित्रपट करतात. मराठी साहित्यप्रवाहातील विविध लेखकांच्या गाजलेल्या कथा, कादंबऱ्यावरती आधारित अनेक चित्रपट आज आलेले आहेत. उदा. महानंदा, बारगेचा बाग, नटरंग, जोगवा, भूल, सत ना गत, दुनियादारी, ७२ मैल, इ. चित्रपटांची शीर्षके ही मराठी कादंबऱ्यांचीच आहेत. त्यामधून हाताळलेले विषय हे जीवनवास्तवाला नव्याने प्रश्न विचारणारे आहेत. याबरोबरच आजच्या समाजवास्तवाला सामोरे

जाताना स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार, त्यामध्ये जाणारे बळी, तिच्याकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण, यावरती मार्मीक भाष्य करणारे चित्रपट म्हणजे 'नॉट ओनली मिसेस राऊत' आणि 'काकस्पर्श' कुणी असेही म्हणू शकते की आज या प्रश्नांची, प्रश्नांची दाहकता नाहीच. हे प्रश्न जरी आज दाहक नसले तरी ते आपल्या आजुबाजूला आहेतच हे उघडपणे दिसते. चित्रपटांनी मराठी साहित्यप्रवाहातील अनेक उत्कृष्ट कादंबऱ्यांवरती प्रकाश टाकून नवे विषय स्वीकारलेले आहेत. चित्रपट बघितल्यावरती अनेकांना जेव्हा समजले कि हे चित्रपट कादंबऱ्यांवरती आधारित आहेत तेव्हा ती खरेदीकरून वाचनाकडे बऱ्याच लोकांनी प्रवास केलेला दिसतो आहे. हेच त्या कादंबरीचे यश परंतु ती ओळख चित्रपटांनी करून दिल्याने मराठी साहित्याच्या वाटचालीत एक नवा वाचक मिळवून देण्याचे काम चित्रपट माध्यमाने केले आहे हे सांगता येते. 'जाहिरातीचे युग' म्हणून या युगाला आपण ओळखतो. स्पर्धेच्या या युगात जर टिकून राहायचे असेल तर आपण इतरांपेक्षा कसे वेगळे आहोत हे पटवून द्यावेच लागते. त्यासाठी उदयाला आलेले माध्यम म्हणजे जाहिरातीचे युग होय. कमीत–कमी शब्दांत उत्कट परिणाम साधून आपली दखल जगाला घ्यायला लावण्याचे सामर्थ्य या माध्यमात आहे. जाहिरातींमध्ये वृत्तपत्रातील जाहिराती, रेडिओ वरील जाहिराती, दूरदर्शनवरील जाहिराती यामध्ये बऱ्याच प्रमाणात फरक आहे. दैनंदिन वापरातील वस्तूंच्या जाहिराती होतात. पण साहित्यक्षेत्राच्या बाबतीत अशा जाहिराती केलेल्या दिसत नाहीत. काही अंशी आजच्या स्थितीत काही साहित्यकृतींच्या जाहिराती केलेल्या दिसतात. त्यामुळे त्या पुस्तकांना अधिक मागणी वाढलेली दिसते.

लेखकाने लिहिलेला मजकूर वाचकापर्यंत, पोहचविण्याचे काम, प्रकाशन संस्था करतात. पुस्तक प्रकाशित करण्यापूर्वी त्याला अनेक प्रक्रियांमधून जावे लागते. पुस्तक प्रकाशित करून वाचकांपर्यंत पोहोचविण्यात व ते लोकप्रिय करण्यात प्रकाशन संस्था महत्वाची भूमिका बजावत असतात. वाचकांची साहित्यविषयक आवड जोपासण्याची जबाबदारी ही प्रकाशन संस्था घेत असते. आज व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे 'मागणी तसा पुरवठा' ह्या नियमानुसार साहित्य प्रकाशित केले जाते. काही महत्वाच्या प्रकाशन संस्थांची नावे सांगता येतील. उदा. मौज प्रकाशन, पॉप्युलर प्रकाशन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, गंधाली प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, प्रतिमा प्रकाशन, पद्मगंधा प्रकाशन इ. संस्था ह्या साहित्य, कथा, कविता, कादंबऱ्या, चरित्र, आत्मचरित्र, समीक्षा इ. ग्रंथांचे प्रकाशन करतात. ग्रंथ प्रकाशित करत असताना त्या ग्रंथाची सजावट, अंतरंग, मुख–पृष्ठ या सर्व बाबी अतिशय काळजीपूर्वक विचारात घेऊनच प्रकाशन केले जाते. ही देखील साहित्यव्यवहाराच्या प्रगतीमधील महत्वाची भूमिका घेणारे माध्यम आहे. आधुनिक काळातील विविध प्रकारची प्रसार माध्यमे ही आपापल्या पध्दतीने समाजप्रबोधनाचे आहे जनजागृतीचे कार्य करत आहेत. 'जगाला अतिशय जवळ आणण्याची क्रिया या काळाने करून दाखविलेली आहे.' ज्या व्यक्तीकडे काही कौशल्य असतील ती व्यक्ती बेरोजगार राहणार नाही. केवळ पुस्तकी अभ्यासावरती अवलंबून न राहता इतर ही संधी शोधण्याची खऱ्याअर्थी गरज निर्माण झालेली आहे. व्यक्ती जीवनावरती या माध्यमाचा प्रचंड प्रभाव आहे. त्याने बऱ्याचअंशी अंधानुकरण ही व्यवस्था करत आहे. भाषेच्या बाबतीत ही स्थिती प्रकर्षाने जाणवते. संमिश्र भाषा ही आज अंगवळणी पडते आहे. प्रसारमाध्यमांनीही तेवढयाच जबाबदारपणे कार्य करणे गरजेचे आहे. समाजविकासाच्या जडणघडणीमध्ये ही माध्यमे महत्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. 'माध्यमे आपल्या कौशल्याने एखाद्या गोष्टीला शिखरावरती पोहोचवू शकतात तर एखाद्याचे अस्तित्व संपवू शकतात' हे वास्तव जागोजागी दिसते. बदल होणाऱ्या या जगात काय स्वीकारायचे आणि काय नाकारायचे हे ठरविण्याचे 'व्यक्तिस्वातंत्र्य' प्रत्येकाला आहे

संदर्भ ग्रंथ

१) पुण्यभूषण फाउंडेशन आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आयोजित ८३ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, स्मरणिका – 'आजचा काळ आजचे साहित्य', पृ ५८
२) मृणालिनी शहा, विद्यागौरी टिळक, संपा.'आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता, पद्मगंधा प्रकाशन, प्र आ २००७, पृ १६८
३) भास्कर शेळके, संपा 'प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा', 'कर्मवीर प्रकाशन', प्र आ २०१२, पृ २९
४) तत्रैव, पृ २३

Dr.Shashi Karale

Commerce

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

Karmaveer

Savitribai Phule Pune University, Pune

Rayat Shikshan Sanstha's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR COLLEGE

Aundh, Pune - 411 067.
☎: (020)25880883. E-mail: bdbacollege@gmail.com

Accredited by NAAC 'B'++ Grade

ISBN : 978-81-930763-3-1

DEPARTMENT OF COMMERCE
ORGANIZE

Two Day National Conference on

Intellectual Property Right (IPR) : Moral and Commercial Scope and Opportunities

14th and 15th Dec. 2018

SPONSORED BY : BOD, Savitribai Phule Pune University, Pune

CONFERENCE PROCEEDINGS

ISBN : 978-81-930763-3-1

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

INDEX

Sr. No.	Title of the paper	Name of Professor	Page
1	IP Strategy: Implications for Open Source Software Entry by Start-Up Firms	Dr.Shashi Karale	07
2	Nature and scope of intellectual property right	Dr. Suhas A. Nimbalkar	11
3	Research Ethics	Mr. Eknath Zavare; Mrs Mrinalini Shekhar	17
4	The Role of Intellectual Property Rights in Economic Growth	Dr. Meenakshi Duggal	23
5	Introduction to Consumer Rights and Responsibilities in India	Prin. Dr. S. K. Patil	29
6	Scope of Intellectual Property Right in India	Dr. S.S. Ughade	36
7	Recent copyright issues in cyberspace	Ms. Karkar Shalaka, Mrs. Karkar Hemalata	42
8	Plagiarism in research: Overview	Mr. Sawant B. S.	47
9	Nature and scope of intellectual property right	Ms. Asmita V. Shirsat	54
10	Consumer Rights and Responsibility in India	Ms. Attar ShafiyaYasin	60
11	Evolution and Future of IPR in India	Prof. Kiran B. Chapate	64
1	Intellectual Property Rightsand its Development in India	Prof. K.S. Gangode; Prof. Bhaskar J. Raskar	69
13	Nature and Scope of IPR in India	Dr. Santosh D. Jamge	77
14	Intellectual Property Rights and Entrepreneurship	Dr. Kirve Jyoti Dr. S. K. Patil	84
15	Analytical Study of Rights of Consumers	Dr.Laxminarayan C.Kurupatwar; Smt. Archana Mohan Bari,	90
16	Intellectual Property Rights & Pillars of IPRS	Dr. Manisha Tryambake	95
17	Intellectual property rights with cases related to patents	Dr. Varsha H Borgaonkar	99
18	Registration Process Of Geographical Indications	Prof. Ghaalake Harshkumar Balu Prof. Patil Bhakti Rajendra	106
19	IPR Status In India And It's Future	Sahana Annappa Shetty	112
20	IPR: Status In India	Mrunali A. Dumbre	116

Dr.Suhas Nimbalkar

Commers

Karmaveer

Rayat Shikshan Sanstha's

Savitribai Phule Pune University, Pune

DR. BABASAHEB AMBEDKAR COLLEGE

Aundh, Pune - 411 067.

☎: (020)25880883. E-mail: bdbacollege@gmail.com

Accredited by NAAC 'B'++ Grade

ISBN : 978-81-930763-3-1

DEPARTMENT OF COMMERCE

ORGANIZE

Two Day National Conference on

Intellectual Property Right (IPR) : Moral and Commercial Scope and Opportunities

14th and 15th Dec. 2018

SPONSORED BY : BOD, Savitribai Phule Pune University, Pune

CONFERENCE PROCEEDINGS

ISBN : 978-81-930763-3-1

INDEX

Sr. No.	Title of the paper	Name of Professor	Page
1	IP Strategy: Implications for Open Source Software Entry by Start-Up Firms	Dr.Shashi Karale	07
2	Nature and scope of intellectual property right	Dr. Suhas A. Nimbalkar	11
3	Research Ethics	Mr. Eknath Zavare; Mrs Mrinalini Shekhar	17
4	The Role of Intellectual Property Rights in Economic Growth	Dr. Meenakshi Duggal	23
5	Introduction to Consumer Rights and Responsibilities in India	Prin. Dr. S. K. Patil	29
6	Scope of Intellectual Property Right in India	Dr. S.S. Ughade	36
7	Recent copyright issues in cyberspace	Ms. Karkar Shalaka, Mrs. Karkar Hemalata	42
8	Plagiarism in research: Overview	Mr. Sawant B. S.	47
9	Nature and scope of intellectual property right	Ms. Asmita V. Shirsat	54
10	Consumer Rights and Responsibility in India	Ms. Attar ShafiyaYasin	60
11	Evolution and Future of IPR in India	Prof. Kiran B. Chapate	64
1	Intellectual Property Rightsand its Development in India	Prof. K.S. Gangode; Prof. Bhaskar J. Raskar	69
13	Nature and Scope of IPR in India	Dr. Santosh D. Jamge	77
14	Intellectual Property Rights and Entrepreneurship	Dr. Kirve Jyoti Dr. S. K. Patil	84
15	Analytical Study of Rights of Consumers	Dr.Laxminarayan C.Kurupatwar; Smt. Archana Mohan Bari,	90
16	Intellectual Property Rights & Pillars of IPRS	Dr. Manisha Tryambake	95
17	Intellectual property rights with cases related to patents	Dr. Varsha H Borgaonkar	99
18	Registration Process Of Geographical Indications	Prof. Ghaalake Harshkumar Balu Prof. Patil Bhakti Rajendra	106
19	IPR Status In India And It's Future	Sahana Annappa Shetty	112
20	IPR: Status In India	Mrunali A. Dumbre	116

Shri Ekanath Zaware

Liberian

Karmaveer
Rayat Shikshan Sanstha's

Savitribai Phule Pune University, Pune

DR. BABASAHEB AMBEDKAR COLLEGE

Aundh, Pune - 411 067.
☎: (020)25880883. E-mail: bdbacollege@gmail.com

Accredited by NAAC 'B'++ Grade

ISBN : 978-81-930763-3-1

DEPARTMENT OF COMMERCE
ORGANIZE

Two Day National Conference on

Intellectual Property Right (IPR) : Moral and Commercial Scope and Opportunities

14th and 15th Dec. 2018

SPONSORED BY : BOD, Savitribai Phule Pune University, Pune

CONFERENCE PROCEEDINGS

ISBN : 978-81-930763-3-1

Bahasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

INDEX

Sr. No.	Title of the paper	Name of Professor	Page
1	IP Strategy: Implications for Open Source Software Entry by Start-Up Firms	Dr.Shashi Karale	07
2	Nature and scope of intellectual property right	Dr. Suhas A. Nimbalkar	11
3	Research Ethics	Mr. Eknath Zavare; Mrs Mrinalini Shekhar	17
4	The Role of Intellectual Property Rights in Economic Growth	Dr. Meenakshi Duggal	23
5	Introduction to Consumer Rights and Responsibilities in India	Prin. Dr. S. K. Patil	29
6	Scope of Intellectual Property Right in India	Dr. S.S. Ughade	36
7	Recent copyright issues in cyberspace	Ms. Karkar Shalaka, Mrs. Karkar Hemalata	42
8	Plagiarism in research: Overview	Mr. Sawant B. S.	47
9	Nature and scope of intellectual property right	Ms. Asmita V. Shirsat	54
10	Consumer Rights and Responsibility in India	Ms. Attar ShafiyaYasin	60
11	Evolution and Future of IPR in India	Prof. Kiran B. Chapate	64
1	Intellectual Property Rightsand its Development in India	Prof. K.S. Gangode; Prof. Bhaskar J. Raskar	69
13	Nature and Scope of IPR in India	Dr. Santosh D. Jamge	77
14	Intellectual Property Rights and Entrepreneurship	Dr. Kirve Jyoti Dr. S. K. Patil	84
15	Analytical Study of Rights of Consumers	Dr.Laxminarayan C.Kurupatwar; Smt. Archana Mohan Bari,	90
16	Intellectual Property Rights & Pillars of IPRS	Dr. Manisha Tryambake	95
17	Intellectual property rights with cases related to patents	Dr. Varsha H Borgaonkar	99
18	Registration Process Of Geographical Indications	Prof. Ghaalake Harshkumar Balu Prof. Patil Bhakti Rajendra	106
19	IPR Status In India And It's Future	Sahana Annappa Shetty	112
20	IPR: Status In India	Mrunali A. Dumbre	116

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

ISBN : 978-81-930763-3-1

Research Ethics

[1]Mr. Eknath Shivaji Zaware, [2]Mrs Mrinalini Shekhar

1 Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Aundh, Pune.67
2 Head, Department of English
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Pimpri, Pune-17

Abstract

The purpose of this paper is to inform research community about recognized norms of research ethics. It will help to develop ethical discretion and reflection to clarify ethical dilemmas which will be useful to prevent misconduct in research. It explains ethics in research related activities such as authorship good citation practice, plagiarism, scientific integrity, data sharing and impartiality ahd how to avoid misconduct. The paper throws light on norms and values of research, freedom of research and preservation of cultural monuments and remains.

Keywords: -Ethics, plagiarism, Scientific integrity

Introduction: -

The term research is defined simply as search for knowledge. It is systematic process of collecting and analyzing information in order to increase our understanding of particular topic The object of research is to extend human knowledge beyond what is already know. The term *research ethics* refers to a wide variety of values, norms, and institutional arrangements that help constitute and regulate scientific activities. Research ethics is a codification of scientific morality in practice. They are based on general ethics of science; just as general ethics is based on the morality of society at large. The term *research* also covers the work of students at all levels and doctoral research fellows, and the institutions are responsible for providing relevant training in research ethics.

*** Research should have following norms which are called research ethics.**

1) Norms that constitute good scientific practice, related to the quest for accurate, adequate and relevant knowledge (academic freedom, originality, openness, trustworthiness etc.)
2) Norms that regulate the research community (integrity, accountability, impartiality, criticism etc.)
3) The relationship to people who take part in the research (respect, human dignity, confidentiality, free and informed consent etc.)

ISBN : 978-81-930763-3-
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

4) The relationship to the rest of society (independence, conflicts of interest, social responsibility,
dissemination of research etc.

The first two ethical norms are *internal*, related to the self-regulation of the research community, while the latter two groups are *external*, related to the relationship between research and society. Sometimes the lines between these norms are blurred. In such cases, researchers and the research community have a particular responsibility to clarify ethical dilemmas and exercise good judgments.

- **Ethical Guidelines and Legislation for all**

All Universities and university colleges have a statutory responsibility for ensuring that research, education and academic and artistic development are of high quality «and conducted in accordance with recognized scientific, artistic, pedagogical and ethical principles. In cases that not only deal with research ethics, but also legislation and rights, there is an overlap between NESH and several other authorities that deal with special considerations and requirements. Even though others deal with the legal aspects of such cases, research ethics is always a supplementary consideration.

The National Commission for the Investigation of Research Misconduct oversees integrity in research. The Commission assesses and handles specific cases where serious breaches of good scientific practice are suspected, as defined in the Research Ethics Medical and health-related research projects intended to develop new knowledge about illness and health must be reviewed in accordance with the Health Research Act. Such projects require prior approval by a Regional Committee for Medical and Health Research Ethics. Personal data collected by the public administration is normally subject to confidentiality. The Public Administration Act allows exemption from the duty of confidentiality regarding information for use in research under certain circumstances, and within the Act's field of application. The individual ministry may grant an exemption from the duty of confidentiality, but the authority to grant exemption is often delegated to underlying agencies. A statement confirming an exemption must be obtained from the Council
for Confidentiality and Research

- **Research, Society and Ethics**

ISBN : 978-81-930763-3-1

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

Research is a quest for new and improved or deeper insight. It is a systematic and socially organized activity governed by various specific and values. The most fundamental obligation of science is the pursuit for truth. At the same time, research can never fully achieve this goal. Most conclusions are contingent and limited.

In the humanities and social sciences, involvement and interpretation are often integral parts of the research process. Different academic approaches and theoretical positions may also allow for different, but nonetheless reasonable, interpretations of the same material. Consequently, it is important to reflect on and account for how one's own values and attitudes affect the choice of topic, data sources and interpretations.

- **Co-Authorship**

Researchers must observe good publication practice, respect the contributions of other researchers, and observe recognized standards of authorship and cooperation. Academic publishing is critical for ensuring that research is open and accountable. At the same time, publishing raises different ethical challenges and dilemmas. The research community is characterized by strong competition and great pressure to publish, which often puts pressure on recognized norms of research ethics. For example, the norm of originality may easily conflict with the norm of humility, and differences in authority and power may easily come into conflict with integrity and impartiality. Co-authorship is also linked to the distribution of responsibilities among different contributors. In principle, four criteria define rightful authorship. They must all be met, as stated in the recommendations of the International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE):

1. The researcher must have made a substantial contribution to the conception and design *or* the data acquisition or the data analysis and interpretation.
2. The researcher must have contributed to drafting the manuscript or critical revision of the intellectual content of the publication.
3. The researcher must have approved the final version before publication.
4. The researcher must be able to accept responsibility for and be accountable for the work as a whole unless otherwise specified.

It is common practice in the humanities and social sciences to require that co-authors have actually helped write and complete the manuscript. Only those who have actually contributed to the analysis *and* writing of a scientific work may be credited as co-authors. In other words, it is not enough to have contributed to the intellectual work with the article in a broad sense, for

ISBN : 978-81-930763-3-1

example a combination of data acquisition, critical revision and approval of the end product. Other contributors must be credited or thanked in footnotes or a closing note. All forms of honorary authorship are unacceptable. Authorship must be limited to persons who have provided significant intellectual input to the research. General guidance, provision of funding or data acquisition do not in themselves qualify for co-authorship. An agreement must be made as early as possible in the research process, not least in large and interdisciplinary research projects, as to who will be listed as the co-authors of a publication, and how responsibilities and tasks are to be distributed among the authors.

- **Good citation practice**

All researchers and students are obliged to follow good citation practice. This is a prerequisite for critical examination and important for enabling further research. Researchers and students are under an obligation to provide accurate references to the literature they use, whether this is primary or secondary literature. This must be accounted for explicitly, also when re-using text from one's own publications in the form of proper citation, when researchers and students obtain information from sources outside their research – such as public documents or the internet – they must provide accurate references that make it possible to trace the information back to the source. References should usually specify chapters or pages, so that other persons can check the quotes and references. This enables critical examination of assertions and arguments, including of how the sources are used. Both scientific disciplines and research institutions are responsible for establishing and communicating rules for good citation practice, as well as for creating understanding of these norms, ensuring compliance, and reacting to misconduct. Each researcher or student must conduct their research with integrity, and handle their sources honestly. Supervisors have a special responsibility for following up students' knowledge of and attitudes towards research ethics, so that they may exercise good citation practice in future work.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

- **Plagiarism**

Plagiarism is unacceptable and constitutes a serious breach of recognized norms of research ethics. A plagiarist undermines not only his or her own reputation as a researcher, but also the credibility of the research. Both researchers and research institutions are responsible for preventing plagiarism. Plagiarism in research ethics is taking something from someone else

ISBN : 978-81-930763-3-1
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

and presenting it as one's own without correctly citing their sources. Plagiarism violates the duty of truthfulness in science, and the requirement of originality, humility and collegiality. Researchers who build on the work of others must cite their sources in accordance with good practice. The most obvious type of plagiarism is pure duplication. Plagiarism can nonetheless take other forms, for example the use of ideas, hypotheses, concepts, theories, interpretations, designs, illustrations, results etc. Citing another work early in one's own text and then making extensive further use of it without subsequent citation may also be plagiarism. It is important to distinguish between direct quotes and paraphrasing in footnotes and endnotes as well as in the text. Paraphrasing must not be so close to the original text that it in reality constitutes a quote. If several paraphrases are connected, the entire interpretation and argumentation may be based on the work of others. If so, this may also constitute plagiarism.

- **Scientific integrity**

Both researchers and research institutions must promote norms for good scientific practice. Scientific integrity is about maintaining and complying with good scientific practice. Misconduct is serious breach of good scientific practice associated with the collective commitment to the pursuit for truth. Researchers have an obligation to truthfulness, and scientific misconduct implies misleading others through lying, concealment or distortion. The most serious examples of misconduct are *fabrication and falsification* of data and plagiarism. The norm of scientific integrity applies in full to all types of research and in every stage of the research process. Institutions are required to have routines that promote integrity and prevent misconduct. Institutions must also have procedures for handling suspicions and accusations of scientific misconduct. Universities, university colleges and other educational institutions have a special responsibility to ensure that students and others receive training in research ethics and scientific integrity. This means that norms for good citation practice and good scientific practice must be communicated in teaching and supervision throughout students' academic careers, and that established researchers should serve as good role models in their teaching and research.

- **Data sharing**

Research material should be made available to other researchers for secondary analysis and further use. Sharing of research data is often a prerequisite for building up knowledge, comparing results and critically testing the work of others. Improved openness and quality assurance can be achieved by sharing data. At the same time, data sharing gives rise to ethical

ISBN : 978-81-930763-3-1

challenges relating to privacy and confidentiality. Therefore, the norm of transparency and data-sharing, particularly in large-scale registry research, should be balanced against other considerations and requirements of research ethics. Generally, those responsible for collecting material have the priority right to use it in analyses and in publications. Data acquired with the aid of public funding must be made
publicly available after a short period.

- **Conclusion : -**

Ethical considerations often have a wider reach than purely legal rules and impartiality requirements Conflicting interests can detract from the quality of research, also indirectly, when persons who are parties or stakeholders state their view without taking part in the research themselves. In other cases, it is not only the credibility of the research that is relevant, but also the requirement that the research should be objective. If it is reasonable to raise doubt about a researcher's impartiality, or if a researcher has a possible conflict of interests, this may undermine confidence in the research, both in the academic community and among the public generally.

Ref:-

1. There is also an Act relating to ethics and integrity in research
2. Internationally the first two are usually linked to the term *Research Integrity* (RI), while the latter
3. two are linked to the wider term *Responsible Research and Innovation* (RRI).
4. NESH, *Ethical Guidelines for Internet Research*, Oslo (2003) 2016.
5. Section 1-5 of the Universities and Colleges Act.
6. GUIDELINES – NESH 7 (Ethics Act)
7. The Research Council of Norway, *Open Access to Research Data*, Policy for Open Access, Oslo 2014.